

TOPICAL REVIEW – TEMATICKÁ SYNTÉZA

Ontologické obraty v archeologii a studiu materiální kultury: archeologie jako věda o „věcech“

Ontological turns in archaeology and material culture studies:
archaeology as a discipline about ‘things’

Ladislav Čapek

The article introduces object-ontological theoretical and epistemological approaches that are discussed mainly in Western European (Anglo-American) archaeological communities. These approaches have the ambition, at least some of them claim, to become new theoretical thinking and to radically change the existing conception of archaeology, especially the study of material culture. The review describes and assesses the different approaches (actor-network theory, entanglement, symmetrical archaeology, new materialisms, assemblage thought) that examine relations between humans and non-humans and deal with ‘things’ as social and material objects with their own agency. Where possible, the approaches are explained through specific examples of interpretations of the archaeological record.

object-oriented ontology – material culture – actor-network theory – entanglement – symmetrical archaeology – new materialisms – assemblage thought

Článek seznamuje s objektově-ontologickými teoretickými a epistemologickými přístupy, které jsou diskutované především v západoevropských (anglo-amerických) archeologických vědeckých komunitách. Tyto přístupy mají ambici, alespoň to některé z nich prohlašují, stát se novým teoretickým myšlením a radikálně změnit dosavadní pojetí archeologie, zejména studium hmotné (materiální) kultury. Článek rešeršním způsobem popisuje a hodnotí různé přístupy (teorie aktérských sítí, entanglement, symetrická archeologie, nové materialismy, asemblážní myšlení), které studují relační vztahy mezi lidmi a ne-lidmi a zabývají se „věcmi“ jako sociálními a materiálními předměty s vlastní agenturou. Tam, kde je to možné, jsou přístupy vysvětleny na konkrétních příkladech interpretací archeologických pramenů.

ontologie věci – materiální kultura – teorie aktérských sítí – entanglement – symetrická archeologie – nové materialismy – asemblážní myšlení

Úvod

V posledních letech můžeme ve společenských vědách včetně archeologie pozorovat vzrůstající trend znovuobnoveného zájmu o studium „hmotného světa“, materiální/artefaktuální kultury a materiality. Tento trend je někdy označován jako *ontologický obrat* (Domaňska 2006; Alberti et al. 2011; Olsen et al. 2012; Thomas 2015; Hofmann 2016; Fahlander 2017).

Materiální (hmotnou) kulturu tvoří předměty/artefakty/věci, které jsou vytvářeny na základě zpracování materiálu a do kterých jsou vloženy normy, tradice, představy a chování jednotlivců či kolektivů. Z toho důvodu je závislá na myšlenkovém světě lidí, kteří předmětům přisuzují společenský a kulturní význam. Pojem *hmotná kultura* je ve své definici v rozporu; každé chápání „kultury“ musí zahrnovat jak hmotné objekty, tak nehmotné (sociální, symbolické) aspekty zároveň. Separace kultury na hmotnou a nehmotnou nutně vede k fragmentaci popisu kultury a společnosti (Hahn 2019, 5–7; srov. Neustupný 2013).

Na hmotnou kulturu bylo dříve nahlíženo pozitivisticky s předpokladem, že studiem předmětů/věcí ve společnosti získáme přístup (vhled) ke každodennímu životu a minulosti. Dlouho převažoval antropocentrický kulturně-historický pohled a věci byly považovány za „němé svědky“ událostí a procesů odehrávajících se na pozadí. Pojetí materiální kultury ovlivnily přístupy v rámci sociální a kulturní antropologie. Přibližně od 20. let 20. století bylo na materiální kulturu nahlíženo z funkcionalistické perspektivy (B. Malinowski) s důrazem na funkčnost a účelnost prvků materiální kultury. Po polovině 20. století se rozvinul strukturalistický přístup inspirovaný lingvistikou (F. de Saussure). Strukturalismus, který v praxi aplikoval například C. Lévi-Strauss, uvažoval o materiální kultuře z hlediska symbolických a kulturních významů vytvářející struktury složené z jednotlivých entit a prvků organizovaných ve vztazích vzájemné závislosti (Preucel 2006, 93–94; Hahn 2019, 10–11).

V 60. letech byla materiální kultura v rámci (nové) procesuální archeologie chápána pod vlivem antropologického myšlení a prací L. Whitea jako extrasomatický prostředek adaptace a svědectví lidského chování působící v různých sociokulturních subsystémech a plnící praktické (technologické), sociální a ideové funkce (Binford 1962). Úkolem procesuální archeologie bylo vysvětlit změny v lidském chování s ohledem na jeho materiální důsledky. Interpretace vzorců mezi lidským chováním a materiální kulturou byla založena na teorii středního dosahu (*middle-range theory*), ovlivněné sociologickými pracemi R. Mertona (Binford 1983). Pozdější behaviorální archeologové zpochybnili zjednodušené interpretace vzorců materiální kultury pro rekonstrukci minulého chování a formulovali nové modely pro *materiálové koreláty* lidského chování zohledňující formační procesy (Schiffer 1976; 1987).

Zásadní bylo postupné uznání věcí jako prvků materiální kultury ve filozofii a dalších společenských vědách ovlivněné objektovou ontologií M. Heideggera (Heidegger 1971). Fenomenologické a ontologické přístupy se významným způsobem podílely na formování postprocesuální archeologie (Preucel 2006, 123–131). Věci ovšem byly studovány s ohledem, aby bylo možné se jejich prostřednictvím dostat blíže k lidem, kteří je vytvořili, vnímali, používali nebo o nich uvažovali v rovině společenských a symbolických významů a hodnot, nebo byly zkoumány jako projevy lidské tvořivosti (Olsen 2012, 24).

Studium materiální kultury ovlivnily antropologické přístupy zaměřené na interpretaci významů a sociální praxe, které rozvinul C. Geertz (1973). Inspirativní přístupy vzešly také ze sociologie (např. E. Durkheim), které reagovaly na strukturalismus a jeho neschopnost vysvětlit konkrétní historické souvislosti (např. jak vznikají kulturní normy nebo společenské řády) či smysluplné jednání jednotlivců (srov. Preucel 2006, 131). Především to byla *teorie jednání* reagující na systémové modely fungování společnosti a zdůrazňující to, že principem lidského jednání jsou předem získané kolektivní dispozice. Ty následně vedly k formulaci konceptu *habitu* jako souboru obecně přijímaných dispozic, které určují formu sociální identity a schopnost reprodukovat společenské struktury (Bourdieu 1977). Dále to byl nový koncept struktury, v němž je struktura chápána jako výsledek praktik různých aktérů, které tvoří sociální systém (Giddens 1984). Byl přijat duální koncept *agentury* (*agency*)¹, která vzniká na základě interakce agentů – lidských bytostí, které jsou

¹ Agentury představují mechanismy, které řídí nebo zprostředkovávají jednání a mají materiální důsledky (Barrett 2014, 67). Obvykle je agency překládána jako schopnost individuálního nebo kolektivního „jednání“. Blíže k tomuto pojmu viz další kapitola.

schopné jednat nezávisle, vytvářet vlastní rozhodnutí a využívat je k reprodukci sociálních vazeb. Oba přístupy vedly k uznání, že materiální kultura je výsledkem společenského jednání transformující sociální vztahy (srov. *Preucel 2006*, 131–135).

Práce C. Geertze, P. Bourdieu a A. Giddense vedly k formulaci *teorie praxe* (*theory of practice*) jako formy sociální a kulturní teorie, ve které se materiální kultura a její významy vynořují prostřednictvím praxe konstruující společenské a kulturní změny. Materiální kultura již nebyla považována za pasivní odraz lidského chování, ale za soubor prvků či entit aktivně konstituující sociální jednání. Může být proto zkoumána v různých konstelacích společenské a kulturní praxe, respektive společenská a kulturní praxe může být analyzována prostřednictvím jejích materiálních pozůstatků (*Hodder 1982*, 8–13).

Vedle strukturalismu se souběžně rozvíjely sémiotické přístupy vycházející z přesvědčení, že materiální kultura je úzce spojena s jazykem a sdílí některé z jeho sémiotických vlastností (např. *Deetz 1977*). Materiální kultura byla chápána jako strukturovaný soubor znaků a symbolů, které získávají význam, když jsou používány a vnímány ve specifickém kontextu na základě sociálně podmíněných praktik. Artefakty byly proto považovány za klíčový prvek sociální neverbální komunikace. Zároveň byly přijaty širší definice materiální kultury, které zahrnovaly nejen artefakty, ale i prostředí, materiály, jazyk apod. (*Hicks 2010*, 47–48).

Období 80. let 20. stol. je někdy označováno jako *materiálně-kulturní obrat* vycházející ze strukturalistických, sémiotických a interpretativních přístupů se snahou je všechny spojit v jedinou analýzu materiální kultury v archeologii a antropologii (*Hicks 2010*, 44–45). Významný vliv měla také etnoarcheologie a sociální archeologie (*Renfrew 1973*). V 80. letech došlo k velkému rozvoji materiálně kulturních studií se snahou propojit „lidi a věci“, zejména v rámci studia spotřeby a komodifikace (*Miller 1987; Hicks 2010*, 59–61). Materiální kultura byla považována také za prostředek k poznání různých druhů sociálních informací, včetně identity, genderu a koheze (např. *Strathern 1988*).

Pozornost se soustředila na studium věcí a jejich významů. Velkou zásluhu na tom měly především biografické přístupy, které se zabývaly „kulturní biografií věcí“ a jejich sociální historií. Jejich cílem bylo sledovat, jak se mění význam a vnímání věcí v interakci s prostředím a lidmi a jaké jsou projevy účinků těchto interakcí, díky nimž získávají věci smysl. Zkoumaly jejich genealogii, jinak řečeno se zabývaly „životem věcí“ a jejich změnami v měnícím se sociálním prostředí (*Appadurai 1986; Kopytoff 1986*). Studium artefaktů bylo i v ústředním zájmu behaviorální archeologie, která se zabývala projevy kulturního a sociálního chování na základě interakce s předměty (*Schiffer 1987*). Později bylo uznáno, že životy věcí nekončí jejich zánikem a vyřazením, a mnohdy jejich životní historie pokračuje až do současnosti (*Skibo – Schiffer 2008*).

Bylo to právě období 80. let, kdy se postprocesuální archeologie prosadila jako nové paradigma. Postprocesualisté kritizovali pozitivistické pojetí procesuálního paradigmatu a představy o „reprezentativnosti kultury“ vyjádřené prostřednictvím struktur archeologických pramenů. Zpochybňovali také použití sémiotických přístupů k interpretaci materiální kultury a jejích významů; materiální kultura je sice vyjádřena prostřednictvím symbolů, ale vždy v závislosti na kontextu. Cílem postprocesuální archeologie bylo vysvětlit vznik a význam konkrétních historických kontextů a smysluplné jednání jednotlivců a lidí, kteří v těchto kontextech konstruují sociální změny (*Hodder 1982*, 8–9; *1987; Hicks 2010*, 52).

Pozdější směřování bylo založeno na myšlence, že hmotná kultura je aktivně zapojena do minulého i současného sociálního světa (*Hodder 1986; Shanks – Tilley 1987*). Post-

procesualisté nahlíželi na hmotnou kulturu jako na text nebo formu metafory, kterou je možné číst z fenomenologické a hermeneutické perspektivy a jejíž význam je možné interpretovat z kontextu nebo ze vztahových asociací. Tímto způsobem je možné zároveň zprostředkovat kontakt mezi minulostí a přítomností (Olsen 1990; Tilley 1990; 1999; Hicks 2010, 68–73).

Postprocesualistické přístupy původně více propagovaly sociálně konstruktivistické přístupy a dlouho marginalizovaly materialitu společenského života a uznání jednání věcí. Teprve v průběhu 90. let 20. stol. se pojetí materiální kultury více zaměřilo na její materiálnost a začalo být zkoumáno také to, co věci „dělají“, nikoli jen to, co „znamenají“ a jak jsou „zapleteny“ v sociálních vztazích (např. Thomas 1991; Miller 1998). Uznán byl koncept *materiality*², neboť to, co dělá hmotnou kulturu jedinečnou, je její „materialita“ a schopnost materiálních významů se v průběhu času transformovat nebo udržovat v závislosti na kontextu. Zkoumány byly více materiální účinky a působnost věcí, které souvisí s jejími fyzickými a formálními vlastnostmi. Zájem se soustředil na to, jak se materiální svět projevuje a jaké afektivní účinky má na společnost a kulturu (např. Gosden 2005; Hicks 2010, 73–79). Zároveň se objevily snahy, aby pod materiální kulturou byly zahrnuty všechny fyzické entity a bytosti ve světě, jako jsou lidé, věci, zvířata, rostliny a další organismy (Olsen 2003).

Od konce 20. a počátku 21. století můžeme pozorovat postupný obrat ve studiu materiální kultury a hledání nových výzev, konceptů a perspektiv pro novou definici materiální kultury s cílem překonat karteziánské a antropocentrické vidění světa a dichotomii mezi přírodou a kulturou, subjektem a objektem, strukturou a agenturou, skutečností a reprezentací, minulostí a přítomností. Na materiální kulturu přestalo být nahlíženo jako na soubor pasivních a inertních „objektů“. Začala být nově chápána jako složená z aktivních „subjektů“ a nezávislých aktérů zachycených v síti relačních mezilidských a dialektických vztahů. Základním pojmem se stala *vztahovost* (*relationality*), která vzniká na základě vzájemných interakcí mezi materiály, předměty, lidmi a prostředím v kontextu jejich užití a jejímž výsledkem je jejich zhmotnění – materialita. Uznána byla aktivní role jednotlivých aktérů živé i neživé povahy podílejících se na formování materiální kultury (srov. Barad 2003; Latour 2005; Knappett 2005; Ingold 2007; Olsen 2010; Olsen et al. 2012; Barrett 2014). Studium materiální kultury tímto získalo novou dynamiku – „hmotný svět“ a jeho materiální vlastnosti byly považovány za neustále vibrující, prochnuté vlastními silami, které jsou v permanentním pohybu (Bennett 2010; Ingold 2011).

V současné době dochází k velkému rozvoji ontologických přístupů, které se zabývají dialektickými vztahy mezi lidmi a věcmi, tedy obecně závislostí lidí na hmotném světě a jaké mají věci účinky na lidi. V těchto přístupech jsou věci považovány za aktivní účastníky sociálního jednání (Olsen 2010; Olsen et al. 2012; Harris – Cipolla 2017). Tyto přístupy mají ambice, alespoň to některé z nich prohlašují, stát se novými teoretickými koncepty radikálně měnící tradiční pojetí archeologie a studium materiální kultury. Ačkoliv mnoho z nich vychází z postprocesuální archeologie, v řadě témat se s původním paradigmatem rozcházejí (např. Thomas 2015, 1288). Někdy jsou tyto přístupy označovány jako „posthumanistické“ a to z důvodu, že již nepřivilegují lidské způsoby zapojení a pozorování

² Koncept *materiality* slouží k objasnění významu materiálů a zkoumá „sociální účinky a rozměr hmoty samotné“ (Fahlander 2008, 136).

vání hmotného světa, ale spíše se snaží prozkoumávat další množství vztahů a realit mezi materiálními věcmi a lidskými/ne-lidskými aktéry a dalšími entitami (Fahlander 2017; Witmore 2020).

Následující části textu představují vhléd do problematiky objektivě orientovaných ontologických přístupů v archeologii se základními tezemi a pojmy. Za každým z nich jsou uvedeny příklady aplikace přístupů v praxi či odkazy na konkrétní studie, kde byly uplatněny.

Ontologické přístupy

Pozornost archeologů se v posledních letech odvrací od tradičního pojetí hmotné kultury směrem k jejímu novému přehodnocení a většímu propojení vtažů mezi lidmi a věcmi s důrazem na to, že i věci mají své místo v sociálním světě (např. Harré 2002). Díky působení lidských i ne-lidských aktérů se může z čistě materiálního předmětu stát sociální předmět – věc, která je součástí společenského života a svým působením a jednáním ovlivňuje okolí (srov. Latour 2005). Dochází k renesanci různých ontologických a relačních přístupů, které vycházejí z různých vzájemně se ovlivňujících filozofických, antropologických a sociologických konceptů a často vznikly jako (kritická) reakce na předchozí teoretické uvažování. Mezi ně náleží teorie akterských sítí, síťovina (*meshwork*), provázanost (*entanglement*), symetrická archeologie, nové materialismy, materiální angažovanost a assemblážní myšlení (Obr. 1). Ontologické přístupy se liší vzhledem k epistemologii a míře antropocentrického či neantropocentrického pohledu a v úrovni symetrického, respektive asymetrického přístupu (Fahlander 2017, 73). Společná pro ně je také perspektiva přístupu zdola nahoru (*bottom-up*), která směřuje k objevení dosud nečekaných kauzálních souvislostí v datech, strukturách nebo relačních vztazích bez uplatňování předchozích apriorních představ (Olsen et al. 2012, 176). Vliv ontologického obratu v archeologii zatím vedl k rozvoji dvou hlavních směrů výzkumu: jednoho, který přitahuje pozornost ke studiu věcí, a druhého, který zaměřuje své úsilí na zkoumání jevů rozložených ve velkých časových a prostorových měřítcích (Garcia-Rovira 2015, 103).

Důležitým pojmem v ontologii je *vztah*, proto se někdy hovoří o relační ontologii. Mezi věcmi, lidmi a dalšími entitami vznikají relační vztahy, které jsou ze své povahy, nikoliv výlučně, sociální (srov. Latour 2005). Ontologické přístupy studují a vnímají věci jako sociální předměty, které se angažují v různých sociálních interakcích s živými i neživými entitami na utváření materiální kultury. Věcem je přisuzována aktivní role v lidském poznání a stávají se „agenty“ v kognitivním procesu, stejně jako lidské bytosti (Gosden 2004; srov. Gell 1998). Věci se zásadním způsobem spolupodílejí na formování lidské identity, na vytváření a posilování mezilidských vztahů; jsou považovány za plnohodnotné sociální aktéry a dávány na stejnou úroveň jako lidské bytosti. Hovoří se proto o zásadním *ontologickém obratu (ontological turn)*, kdy věci nejsou jen pasivními příjemci lidských činů, ale samy také jednájí, tj. vytvářejí vlastní *agenturu (agency)*³ tím, že jsou pevně za-

³ Ve smyslu zprostředkování jednání. Podle A. Gella věci působí, a to pouze díky potenciálu, který do nich vložil člověk (Gell 1998).

kotveny v sociálních vztazích (srov. *Olsen 2010; Olsen et al. 2012*). Jednotlivé ontologické přístupy ovlivněné pracemi B. Latoura, G. Deleuze, M. DeLandy a dalších se v určitých bodech rozcházejí, ale všechny spojuje snaha o pochopení vztahů a účinků mezi sociálním a materiálním světem a směřují k definici společnosti, agentury a sociálních procesů. Ontologické přístupy studují relační vztahy a interakce mezi všemi zúčastněnými aktéry s vědomím, že člověk není jediným hybatelem věcí a věci nejsou pouze pasivními naplňovateli vtěleného účelu, ale představují samostatné aktéry v interakcích s lidmi, tedy působí na člověka různými způsoby a mohou vytvářet různé sociální vztahové sítě, agentury nebo sociální soubory. Věci jsou proto nedílnou součástí sociální konstituce světa (např. *Hodder 2012; Ingold 2012; Olsen et al. 2012; Witmore 2014; Jervis 2019*).

Definice věcí

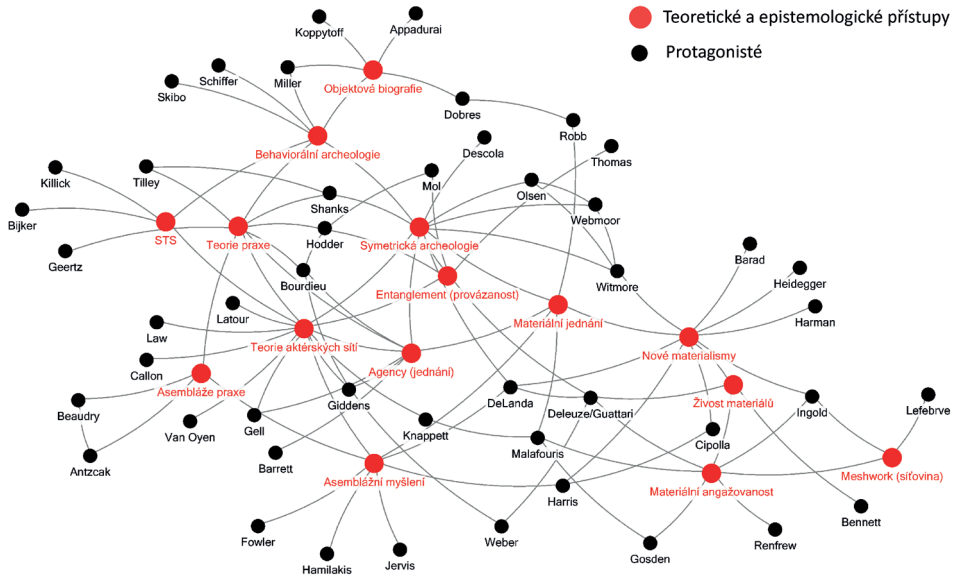
Samotná podstata věcí, které jsou v ústředním zájmu objektově-orientovaných přístupů, je obtížně definovatelná. Často dochází k záměně s pojmy jako *artefakt* nebo *předmět*, které jsou často nekriticky přejímány ve společenských vědách. Definice věci může působit problematicky, neboť tak zpravidla označujeme něco, co je nejednoznačné, nedefinovatelné, ale má metafyzickou přítomnost (např. *Brown 2003*). Ontologické přístupy uznávající roli věcí odkazují na původní myšlenky M. Heideggera formulované v eseji *Věc* (*Heidegger 1993*), podle kterých je věc chápána jako předmět, který je „*postaven před nás*“, uveden do „*stání a bytí*“ na základě svého zhotovení, plnění účelu a také na základě našich představ, myšlení a vnímání. Způsob, jakým se setkáváme s věcmi, formuje náš vztah k bytí. Věci zároveň tvoří shromáždění⁴.

V literatuře můžeme nalézt různá pojetí věcí, z nichž většina upozorňuje na jejich klíčové zakotvení ve společenských vztazích. Je nutné vysvětlit významový rozdíl mezi věcmi a předměty. Věci jsou obvykle zasazeny do seskupení, jsou nezczizitelné a nekvantifikovatelné, zatímco předměty jsou rozložené, czizitelné a kvantifikovatelné (*Gosden 2004, 35–39*). Předměty jsou na rozdíl od věcí pojmenované, rozpoznatelné, srozumitelné a jejich materiálové vlastnosti jsou transparentní. Mohou být definované jako hmotné a viditelné entity, které mohou tzv. „*vrhat stín*“ (*Domaňska 2006, 172*). Věc může znamenat například předmět, který je „*připravený do ruky*“, jehož objektivizace nastane až v momentu jeho používání.⁵ Status věci je zároveň závislý na osobě vnímajícího: věc pro jednoho člověka, může být předmětem pro druhého (*Knappett 2008, 144–145*). Věci mohou mít vůči člověku pasivní pozici, ale mají určitou působnost a emergentní vlastnosti, které se projevují i ve zvucích, myšlenkách, slovech. Věci proto nelze redukovat na jejich materiálové vlastnosti (*Hodder 2012, 7*).

V archeologii je obvyklé zaměňovat slovo věc s *artefaktem*, tj. „*předmětem vytvořeným člověkem za nějakým účelem*“ nebo širším slova smyslu „*jakýmkoliv hmotným pozůstat-*

⁴ Německý výraz pro věci „*Ding*“ označuje v původním staroněmeckém významu shromáždění (*Heidegger 1971, 172*).

⁵ Například sekera, která je uložena jako věc někde v domě a je aktivována a objektivizována jako předmět v momentu jejího použití.

Obr. 1. Schéma ukazuje prolínání a ovlivňování různých objektově orientovaných ontologických přístupů studia materiální kultury v archeologii a vlivných představitelů (filozofů, sociologů, antropologů, archeologů), kteří významně formovali jejich myšlení (vytvořeno pomocí softwaru NodeXL).

kem lidské činnosti dokládajícím záměrné lidské jednání“ (srov. Neustupný 2012, 21–23). Vztah mezi artefaktem a člověkem je podle E. Neustupného považován za obousměrný; artefakty jsou nedílnou součástí lidského světa. U artefaktů je rozlišována jejich praktická funkce, společenský význam a symbolický smysl jako kategorie účelu, které jim vtiskne člověk. Toto pojetí artefaktů ale nepřipouští, že mohou samy jednat nad rámec účelu (tj. vytvářet vlastní agenturu), a to i způsobem, který člověk neočekával nebo jde proti jeho zájmům, například v důsledku svých materiálních či tzv. ekofaktových vlastností⁶. Vztah je proto asymetrický, neboť jednání určuje člověk, který má nad nimi plnou kontrolu; životy artefaktů a lidí nejsou postaveny na stejném ontologickém základu (Neustupný 2013; 2018; srov. Hofmann 2016, 290–291; Chazan 2019, 5–7). Pojem věci je proto obecnější, neboť věcná podstata artefaktu trvá i po pozbytí účelu (Domaňska 2006, 172). O věcech, podobně jako o artefaktech, se uvažuje v rovině událostí, struktur, ale i s uznáním jednání věci a zdůrazňují se jejich efektivní vlastnosti (Hicks 2010, 81–94).

Pro definici věci je určující jejich *vztahovost (relationality)*. Podle I. Hoddera představují věci „toky hmoty, energií a informací“, které se na určitou dobu spojují do heterogenního svazku a produkují „tvrdou věc, která vydrží“; jsou tedy pouze „stupněm v procesu transformace hmoty“. Jako heterogenní seskupení nejsou inertní a izolované, ale vzájemně na sobě závislé a propojené. Jsou nedílnou součástí společnosti a přitahují lidi a další věci k sobě (Hodder 2012, 4–5; 2016, 4).

⁶ Typicky to může být například odpad na skládkách, který může mít environmentální a ekologické dopady na společnost.

Životy věcí, lidí a materiálů se běžně prolínají, mají vlastní trajektorii a tendenci se do určitého svazku spojit. Podle T. Ingolda jsou věci tzv. holymorfnní, tj. jsou dualismem hmoty (lat. *hyle*) a formy (lat. *morphe*) a definovány jako „shromažďování materiálů v pohybu“ (Ingold 2012, 439). Materiály si lze představit jako substanci (hmotu), která je tekutá, z níž vzniká forma předmětu jejím opracováním a následným ztuhnutím. Věci lze proto považovat za tekuté, nestabilní a různé trvanlivé formy, které prochází stavy transformace hmoty v důsledku jejich používání, ale i zastarávání. Forma, funkce a význam věcí se vynořuje na průsečíku lidského jednání a materiálů (srov. Bennett 2010).

Věci, považované za shluky materiálů v pohybu, se mohou v průběhu své existence a ve vztahu k lidem stávat něčím jiným. Materiální věci se často používají, opravují, rekonstruuji a sestavují do nových a někdy i hybridních věcí (srov. Fahlander 2007). Věci se nacházejí v různých „stavech bytí“, mohou být nedokončené, poškozené, více či méně úplně, zničené nebo vystavené rozkladu či integrovány do nových „věcí zájmu“. Lze je označit jako zastaralé, nové, používané, opomíjené na základě jejich vztahu k lidem a jejich vnímání a jednání s věcmi. Věci mají také různou časovou trvanlivost, bývají zapleteny do celé řady osobních příběhů v minulosti i přítomnosti a integrovány v kolektivní paměti (Hofmann 2016, 293–294). Často se objevují v různých chaotických, znečištěných a rozbitých seskupeních (Witmore 2014, 212). Archeologie zkoumá prostory dříve obývané věcmi, které jsou různě rozptýlené, zakryté, odhalené, ztracené nebo čekající na pozdější objevení (Pétursdóttir – Olsen 2018, 101).

Agentura a angažovanost materiálů (material agency)

Celkově ontologické přístupy v archeologii charakterizuje způsob, jakým přistupují ke konceptu *agentury* (*agency*) jako souboru působnosti nebo ve smyslu jednání či aktérství (Latour 2005). Koncept agentury vznikl na základě debat mezi procesuálními a postprocesuálními archeology. Procesualisté předpokládali z funkcionalistické perspektivy, že lidské motivace k jednání jsou zjevně zastoupeny v jejich výsledcích, tj. věci byly vytvořeny tak, aby plnily svůj účel. Naopak postprocesuální archeologie kladla důraz na akce, které vyjadřují určitý řád, a věci byly považovány za symbolické reprezentace tohoto (kognitivního) řádu. Oba přístupy založily své analýzy na apriorních předpokladech o druzích sil a motivací, které ovlivňují lidské jednání, a právě do této debaty byl zaveden koncept agentury (Barrett 2014, 67).

Stejně jako v případě definice věcí, nalezneme i řadu různých významů pojmu agentura, který často bývá zaměňován se sociální *praxí* (*practise*) nebo chováním (srov. Skibo – Schiffer 2008, 24–25). V původním významu znamená agentura způsob jednání formou opakovaných každodenních činností (praktik) zapojených do sociálního světa (Giddens 1984, 10). Dnes definice agentury spíše označuje „*socio-kulturně zprostředkovanou schopnost jednat s určitým účinkem a v konkrétním kontextu*“ (Robb 2010, 513; srov. Barrett 2012, 152).

Mezi jednáním a strukturou existuje dialektický vztah. Schopnost jednání je ovlivněna kulturně specifickými, sociálními a kognitivními strukturami; struktura umožňuje a usměrňuje jednání, které následně vytváří nové struktury. Jednání je tedy součástí procesu společenské reprodukce. Lidské jednání je individuální (je součástí lidské přirozenosti) nebo strukturální a začleněné do sociálních systémů (srov. Pauketat 2001; Dobres – Robb 2005).

Teorie	Hlavní představitel/é	Přístup	Metoda / (prezentace dat)	Aplikace v archeologii												
				materiální kultura/materialita	kulturní změna	směnné/obchodní systémy	instituce/organizace	technologie	typologie	architektura	krajinná archeologie	kulturní dědictví	pohřební praktiky	klimatická změna / antropocén		
ANT	Latour Knappett	pův. symetrický asymetrický	síťová analýza (síťový graf) agentové modelování prostorová analýza	x	x	x	x	x	x			x				
Síťovina (Meshwork)	Ingold	asymetrický	síťová analýza	x	x	x	x	x				x				x
Entanglement	Hodder	asymetrický	síťová analýza (tanglegram) prostorová analýza	x	x			x		x	x					
Symetrická archeologie	Olsen Shanks Witmore Webmoor	symetrický		x		x	x	x	x	x		x				
Nové materialismy	Witmore Malafouris Harris	symetrický	síťová analýza	x	x			x		x		x				x
Asemblážní myšlení	DeLanda Jervis Hamilakis	asymetrický symetrický	síťová analýza (síťový graf) prostorová analýza	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		

Tab. 1. Srovnání ontologických přístupů studia materiální kultury a jejich možnosti aplikace v archeologii.

V minulosti bylo jednání přisuzováno pouze lidem, ontologické přístupy však připouštějí i jednání věcí. Jednání je zároveň považováno spíše za vztahový aspekt než kvalitu jednotlivců nebo určitých objektů (Fahlander 2017, 74).

Možnost *jednání věcí* jako neživých aktérů poprvé uvedl do praxe A. Gell, který zkoumal, jak lidé a předměty interagují a jak lidé prožívají předměty, které díky své schopnosti jednat se někdy projevují jako „živé bytosti“ (Gell 1998). Jednání ale není vlastností věcí. Je spíše jejich kauzalitou, která je zprostředkována skrze interakce s lidmi. Materiální věci mohou být jednajícimi aktéry, pokud s nimi lidé smysluplně interagují (Robb 2010, 494). Věci jednají pouze za určitých okolností jako součást konkrétních shromáždění a ve specifických podmínkách. Materiální jednání vstupuje do programu agendy implicitně nebo explicitně pouze tehdy, je-li přijatý způsob jednání vztahový, situační nebo dialektický (Van Oyen 2018, 2).

Lidé a (materiální) věci jednají vždy v rámci určitého pole působnosti, a proto můžeme schopnost jednání rozlišovat na vědomou, omezenou pouze na lidské činitele, nebo efektivní. Například výroba a používání jakéhokoliv předmětu závisí na konkrétních vztazích mezi lidmi, kteří je udržují a obnovují v průběhu organizování domácnosti, při společné práci, provádění rituálů apod. (Robb 2010, 507–513). Přístupy, které zohledňují schopnost jednání věcí, umožňují porozumění materialitě a společenské reprodukci minulosti a současnosti (např. Dobres – Robb 2005; Knappett – Malafouris 2008).

Výše uvedené přístupy k materiální agentuře nejsou bez kritiků. Upozorňují například na to, že je v některých studiích potlačována *intencionalita* a *záměrnost*, které jsou hybateli jednání (např. *Knappett – Malafouris 2008; Hodder 2012; Van Dyke 2015*) či je jednání považováno pouze za vlastnost živých aktérů (lidí, zvířat) a ne schopnost vztahů (*Lindstrøm 2015*). Jiní upozorňují na nedostatečnou konceptualizaci *kollektivního jednání*, které umožňuje pochopit nejrůznější kooperativní činnosti, na kterých se lidé podílejí (*Robb 2010*).

Teorie aktérských sítí

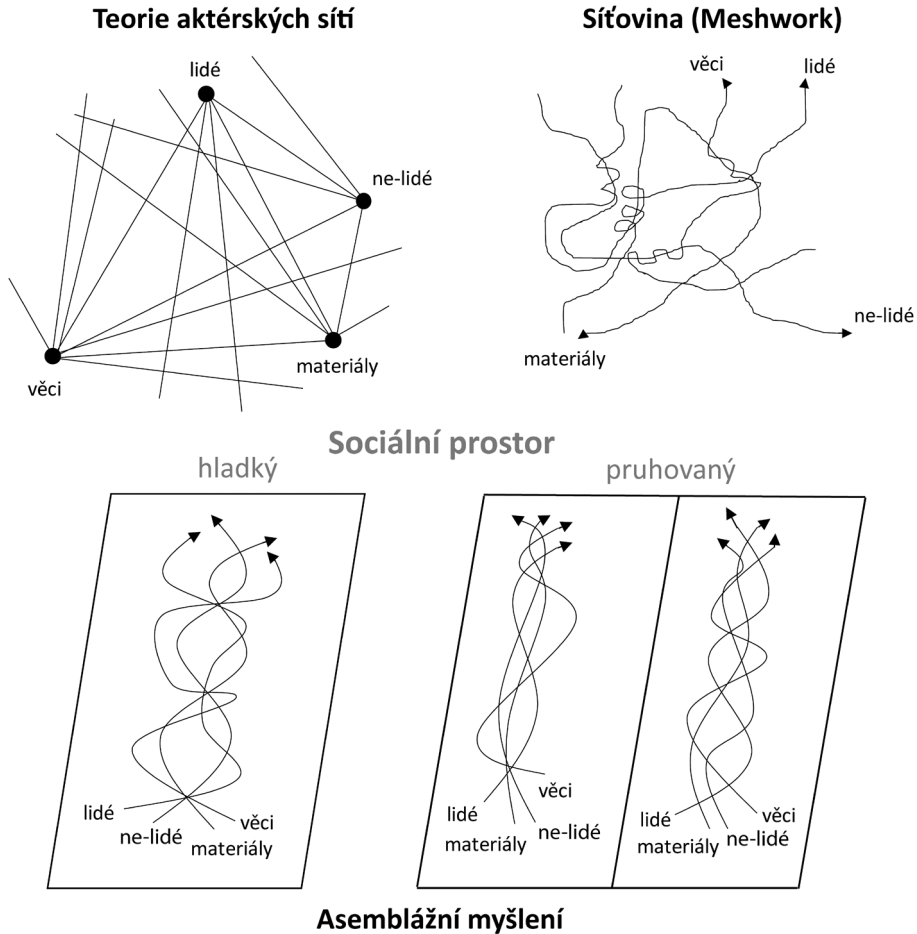
Významy a úlohy jednotlivých aktérů, kteří mají účast na jednání (agentuře), jsou zdůrazňovány v rámci *teorie aktérských sítí* (*actor-network theory*, zkráceně *ANT*)⁷, která vychází z prací filozofa a sociologa B. Latoura (*Latour 1999; 2005*) a inspirovala řadu dalších ontologických přístupů zabývajících se sociálními jevy a společnostmi. Původně ANT představovala sociologickou teorii vědy a techniky ovlivněnou přístupem STS (*science and technological studies*), jež se zaměřovaly na procesy, kterými jsou generovány a uváděny do praxe vědecké poznatky (*Law 2010*). Teorie aktérských sítí se snažila vysvětlit a definovat neuchopitelné pojmy jako „sociální“ a „společnost“ (*Latour 2005*). Nicméně někteří badatelé nepovažují ANT za plnohodnotnou teorii, ale spíše za epistemologický přístup, který umožňuje porozumění jevům, procesům, organizačním systémům nebo obecně vztahům jakéhokoliv druhu (např. *Callon 1999*). Kritici také upozorňují, že ANT byla vyvinuta s ohledem na studium komplexních moderních společností a je problematická při analýze tradičních společností (*Fahlander 2017, 72*).

Teorie aktérských sítí je vnímána jako přístup, ve kterém je jakýkoliv sociální konstrukt viděn jako heterogenní síť vzájemně propletených *aktérů* a *aktantů*⁸ lidské (*human*) i ne-lidské (*non-human*) povahy, dále materiálních objektů a jiných entit, kteří spolu aktivně interagují, komunikují, jednají a vytvářejí mezi sebou vzájemné relační vztahy. Aktéři či aktanti jako subjekty jsou tzv. hybatelé, kteří modifikují, přenášejí nebo propojují stavy věcí prostřednictvím změny, rozhodnutí či jednání – agentura je distribuována prostřednictvím vztahů. Schopnost jednat se objevuje prostřednictvím účasti v těchto vztazích, které se neustále vynořují, formují nebo rozpouštějí. Jednání není něco, co je stabilní, ale neustále se mění (*Latour 2005, 27–39; srov. Robb 2010, 501–502*).

Aktéři/aktanti společně utvářejí heterogenní *síť efektivních vztahů* (*actor-network*), která dokládá jejich sociální interakci (*Obr. 2*). Cílem ANT je vysvětlit, co motivuje aktéry/aktanty k jednání a jaké vzájemné sociální vztahy mezi sebou mohou vytvářet. Vedle lidského jednání je zdůrazňováno i ne-lidské jednání a agentura ne-lidí je chápána jako základní prvek ve vztahu mezi přírodním a sociálním. Partnerství mezi lidskými a ne-lidskými aktéry se projevuje ve vzájemných konstrukcích materiální povahy. Konstrukt sociální lze považovat za formu určitého souboru organizačních praktik – vztahovost, která může být

⁷ Český překlad podle *Brož – Stöckelová 2015*.

⁸ Aktantem může být objekt/subjekt živé nebo neživé povahy, strukturující prvek nebo entita, která je v interakci s dalšími prvky, entitami a aktéry v rámci sociální sítě. Může jím být prakticky cokoli, co je zdrojem určité akce nebo jednání (*Latour 2005, 54*). Typickými aktanty jsou například organizace, instituce, technologie, stroje, zařízení, zdroje energií, přírodní vlivy, či dokonce myšlenky.

Obr. 2. Schéma pojetí materiální kultury u ANT, síťoviny (meshwork) a asemblážního myšlení (linie a čáry představují vztahy nebo toky procesů) v sociálním prostoru (podle Ingold 2011 a Jervis 2019).

zpětně empiricky sestavena (*reassembling the social*) na základě veškerých zaznamenaných interakcí mezi všemi živými a neživými aktéry a aktanty. ANT proto studuje vztahy a vazby mezi nimi a dále jejich udržování (například na základě norem, tradic a znalostí) nebo přetváření prostřednictvím sociálních interakcí (Latour 2005).

U ANT přístupu není vždy zacházeno symetricky s lidskými a ne-lidskými aktéry, je jim přisuzována různá agentní váha či priorita (např. Olsen 2003). Sporné může být přisuzování samostatné agendy věcem, které na rozdíl od lidí nerostou ani se nevyvíjejí, a tudíž neztělesňují žádnou dovednost. Z toho důvodu lidé a věci nemohou být zcela rovnocennými partnery, tj. nemají ve vztazích vždy stejnou agentní váhu (srov. Ingold 2008). Problematické může být také nedostatečné rozlišování mezi intencionalitou a neintencionalitou v jednání (srov. Knappett 2005, 22).

Aplikace ANT ve společenských vědách umožňuje vypořádat se s mnohačetnými a složitými sociálními interakcemi mezi nejrůznějšími činiteli, které se odehrávají jak v kogni-

tivním procesu, tak v materiálovém zapojení (*Mol 2010; Law 2010*). Aplikace ANT může vést k pochopení komplexnosti a dynamiky nejrůznějších organizačních systémů a jejich komparativnímu hodnocení v čase a prostoru (*Knappett 2011*). Umožňuje lépe porozumět relačním vztahům mezi objekty a subjekty v minulosti. Díky množství zapojených empirických dat, jak na makroúrovni, tak mikroúrovni, lze odhalovat a zkoumat vztahy i celé struktury, které předtím nebyly pozorovány a které představují tzv. černé skříňky (*Müller 2009, 735–736*).

Z metodického hlediska lze přístup ANT aplikovat na širokou škálu jevů pomocí konstrukce vztahové sítě, jež topologicky definuje sociální prostor. Obvykle se používá síťový graf založený na teorii grafů. Ten je obvykle graficky zobrazen jako množina uzlů spojených hranami vyjadřující vzájemné vztahy mezi nimi. Struktura sítě je definována typem, směrem a intenzitou vztahů mezi uzly, které představují jednotlivé aktéry. Cílem je interpretace vzorce těchto vztahů na základě prozkoumání vztahů mezi jednotlivými uzly a hranami a určení typů vztahů mezi aktéry/aktanty (*Knappett 2011, 37–58*). Tyto vztahy mohou být behaviorální, symbolické, materiální, fyzické, formální nebo biologické (*Müller 2009, 735–738*). Pro zkoumání vztahů mezi entitami lze využít řadu kvantitativních nástrojů a exploračních statistických metod (*Brughmans 2010*).

Vztahové (relační) sítě jsou vykreslovány na základě sdílených vlastností. Může jít o artefakty s podobným tvarem, stejnými surovinami a materiálovým složením. ANT lze aplikovat například ve studiích zabývajících se distribucí typů artefaktů. Vzdálenost mezi jednotlivými vlastnostmi může být vysvětlena *geograficky* – stejné znaky jsou doloženy na odlišných místech, nebo *relačně* – pokud lze použít určitý parametr, jako relativní podobnost různých souborů na základě shodných typů artefaktů. Jistým omezením praktického použití ANT je častý problém neúplnosti archeologických dat, který neumožňuje plně rekonstruovat vztahovou síť (např. *Van Oyen 2017, 57*).

Praktické aplikace lze nalézt v případech studia směnných a obchodních systémů, které sledují distribuci různých druhů komodit, surovin nebo šíření kulturních změn (*Callon 1999*). Na základě ANT a pomocí síťové analýzy lze prozkoumávat vztahy ve velkých komplexech dat v malém, středním i velkém geografickém měřítku, jak demonstroval C. Knappett na případových studiích z doby bronzové (minojská kultura) na Krétě, které se zaměřovaly na kodifikování nových forem keramiky v rámci výroby, distribuce a spotřeby (*Knappett 2011*). Síťová analýza byla také použita ke zkoumání distribuce stolní keramiky ve východním Středomoří v době římské, s cílem interpretovat vzorce distribuce a modelovat hypotetické obchodní cesty na základě geografické vzdálenosti (*Brughmans 2010*). S pomocí ANT a síťové analýzy byl zkoumán vznik a struktura vikingských protoměst, která mezi sebou udržovala sociální a ekonomické vztahy. Byla identifikována hlavní uzlová obchodní centra na základě importovaných výrobků, surovin, přítomnosti řemesel a dokladů pro dálkovou směnu. Výsledky ukázaly, že obraz vikingských protoměst nelze redukovat pouze na politické a mocenské vztahy (*Sindbaek 2007*).

ANT rovněž pomáhá porozumět úloze vnímání artefaktů – věcí v různých realitách a agenturních sítích. S pomocí ANT byla například zkoumána různá úloha vnímání artefaktů, obrazů a textů v agentuře elit v egejské době bronzové, které byly nedílnou součástí minojské státní správy (*Knappett 2008*).

Přístupy ANT lze dobře uplatnit i ve studiu technologie. Podle ANT je každá technologie sociálně konstruována prostřednictvím lidské manipulace s materiály v jednotlivých fázích výrobního procesu, a vytváří tak sociální svět plný vznikajících vztahů (*Law 2010*).

Například výrobu keramiky lze přiblížit jako proces, v němž musí výrobce artikulovat různé prvky ve světě idejí a ve světě materiálním, které je nutné vzít v úvahu pro úspěšnou výrobu požadované nádoby. ANT umožňuje zkoumat všechny entity živé i neživé povahy, které mají vliv na schopnosti hrnčičře vytvořit požadovanou nádobu nebo sadu nádob: objekty, nástroje, zařízení, materiály/suroviny a další. Vztahové sítě mohou zároveň ukazovat, jaké faktory nebo omezení musel vzít hrnčičř v úvahu při rozhodování v jednotlivých fázích výrobního procesu. ANT tak vede k celkovému pochopení systému organizace výroby a procesům, jako je vynalézání a inovace (*Van der Leeuw 2008*). Organizace je v ANT chápána jako neustále objevující se efekt vzájemně propletených vztahů a interakcí heterogenních aktérů a aktantů (srov. *Duistermaat 2017*, 125).

ANT lze aplikovat také na způsoby utváření typologizace předmětů, na které je obvykle nahlíženo v reprezentativních termínech. Například určité typy keramiky se v minulosti stávaly součástí složitých vztahových sítí, projevujících se v různých realitách, které nemusí reprezentovat jen určitou kulturu, společnost nebo životní úroveň. Názorný příklad se týká reinterpretace významu emblematického typu keramiky *terra sigillata*. Její rozšíření v římském světě bylo tradičně spojováno s agenturami obchodníků, armád a její spotřeba evokovala projevy římské identity. Na základě rozboru nálezů *terra sigillata* v Anglii byla studována stabilizace této keramiky v cizím prostředí a její přivlastňování domácím obyvatelstvem prostřednictvím materiálního jednání (*Van Oyen 2015*).

Sítovina (meshwork)

Teorie aktérských sítí se stala předmětem kritiky ze strany T. Ingolda (*Ingold 2007; 2008*), který upozornil, že život se nevyskytuje v sériích vzájemně propojených uzlů a čar, ale spíše podél sítě lineárních cest. Představil alternativní koncept k ANT, který nazval *sítovinou* (*meshwork*)⁹, označující síť prolínajících se linií života, růstu a pohybu. Sítovina, inspirovaná myšlenkami francouzských filozofů (*Lefebvre 1991; Deleuze – Guattari 2004*), odkazuje na způsob, jakým se prolínají různé prvky života tvořené přírodními objekty, lidskými bytostmi, kulturami, idejemi, vědomím, zvířaty i rostlinami. Přístup sítoviny umožňuje porozumět vztahům mezi věcmi a materiály a jejich soužití s lidmi.

Koncept sítoviny představil T. Ingold metaforicky na příkladu tkaní pavoučí sítě a jako dialog mezi pavoukem SPIDER a mravencem ANT, jenž reprezentuje teorii aktérských sítí. Mravenec tvrdí, že životní změny a události jsou výsledkem agentury, která je distribuována v síti vztahů mezi činnými mravenci. Podle pavouka se však nejedná o síť v pravém smyslu slova; jsou to skutečné linie – cesty života, podle kterých mravenec žije a řídí své vnímání a jednání ve světě. Síť představují linie interakcí (*Ingold 2008*, 210–211; *2011*, 63–64). Pavoučí síť lze dobře přirovnat k životům věcí, které probíhají ne po jedné, ale v několika liniích spojených dohromady někde uprostřed, ale zároveň vlekoucí se nespočetnými volnými konci na okrajích. Věci se proto jeví jako neustále se rozrůstající linie růstu a pohybu. Životy lidí a biografie věcí vyzařují ven prostorem a časem a postupují ve směru linií, které začínají jejich narozením, vytvořením nebo původem, a během této cesty

⁹ Český překlad podle *Mácha 2015*.

se postupně zaplétají s jinými lidmi a věcmi. Uzly zapletení nejsou nijak pevně ohraničené, ale otevřené, a mohou se opakovaně vztahově zaplétat s jinými uzly jiné sítě (*Obr. 2; Ingold 2011, 77*). Síťovina sice představuje alternativní koncept k ANT, ale jde mnohem dále v pojetí agentury. Síť v rámci síťoviny mohou zahrnovat skupiny nebo komunity lidí, mezi nimiž existují vzájemné vztahy, například ve výrobě či ve vykonávání společných činností (úkolů), a ty jsou zpravidla lokalizované v prostorových a sociálních kontextech (*Ingold 2008*).

T. Ingold se kriticky staví k samotnému konceptu agentury (*agency*) a místo vidění „věcí v životě“ se zaměřuje na „život ve věcech“. Podle Ingolda jsou věci vedeny k životu liniemi představujícími toky materiálů (hmotné substance) v prostoru, který je topologicky tekutý. Přisuzovat jednání objektům, které nerostou nebo se dále nevyvíjejí v důsledku toho, že neprojevují žádnou dovednost a jejich pohyb není spojen s jejich vnímáním, je z tohoto pohledu problematické (*Ingold 2008, 215*).

Praktických aplikací konceptu síťoviny není dosud v archeologii mnoho. Například studie „věcnosti“ všedního života provedená C. Knappettem využila síťoviny při zkoumání dočasnosti objektů a věcí, jejich životní historie a kolektivní paměti (procesy vzpomínání a zapomínání). Tento přístup byl aplikován u minojských domů a keramických nádob, a také při zkoumání umělecké a kulturní praxe doby bronzové v Egejské oblasti (*Knappett 2011, 172–213*).

S pomocí síťoviny bylo zkoumáno pronikání konstitutivních událostí a historických jevů do lidských životů, jako je kapitalismus, globalismus nebo modernita. Příkladové studie využívající síťoviny v oblasti historické archeologie zahrnují práce K. Antczaka a M. Beaudry. První studie se zabývá pronikáním každodenních praktik lidského života spojených s kulturou pití u komunit anglických mořeplavců z 18. století v Punta Salinas (Venezuela). V archeologickém záznamu se tyto praktiky projevují charakteristickou skladbou dovozené stolní keramiky (*creamware*), která manifestuje jejich sociální identitu a kosmopolitní charakter. Druhá studie se zaměřuje na rozdílné praktiky spojených s konzumací jídla v činžovních domech a penzionech v americkém Massachusetts během 19. století. Analýza materiálního vybavení a písemných pramenů (inventářů) domácností ukázala na rozdíly v preferenci stolního nádobí, kvalitě potravin a úpravě stolní tabule. Lišily se vzhledem k původu a identitě obyvatel, jejich vnímání hodnot a různým životním osudům (*Antczak – Beaudry 2018*).

Provázaný přístup (entanglement)

ANT měla velký vliv na archeologii, ale byla kritizována za to, že spíše představuje novou metodologii než novou teorii studia materiální kultury (*Callon 1999*). Postupně se objevily podobné přístupy, které se zaměřily na studium relačních vztahů mezi lidmi, věcmi, materiály a dalšími entitami a jejich novou definici v různých sociálních kontextech. V reakci na ANT představil I. Hodder přístup metaforicky označovaný jako *entanglement*¹⁰ (*Hodder 2012; 2016*).

¹⁰ Obvykle je překládán jako provázanost (např. *Pauknerová 2014, 441*).

Teorie entanglementu, ovlivněna pracemi N. Thomase (*Thomas 1991*), se obecně zabývá dialektickými vztahy závislosti (*dependence*) ve smyslu spoléhání lidí a věcí na sebe a závislosti (*dependency*) ve smyslu omezení, která lidé a věci na sebe kladou. Tato teorie se snaží demonstrovat, jak věci umožňují, omezují nebo jak na ně spoléháme v lidském jednání. Existují různé vazby a typy závislostí mezi lidmi a věcmi, které vycházejí z podstaty, že lidé věci potřebují a musí se o ně starat. Tyto závislosti mohou být čistě praktické, ale i smyslové (*Hodder 2012*, 15–19). Mezi lidmi a věcmi proto existuje dialektický, tzv. afordanční vztah (*affordance*)¹¹, který aktérům poskytuje konkrétní možnosti jednání. Protože věci jsou nestabilní a mají své vlastní složité vzájemné závislosti, lidé jsou tzv. „zachyceni ve věcech“ nebo „uvězněni“ ve spoluzávislých cestách (*Hodder 2012*, 94–95).

Cílem entanglementu je prozkoumat obousměrné dialektické závislosti mezi lidmi a věcmi. Zaměřuje se na tzv. pasti, které řídí změnu (*Hodder – Mol 2016*, 2–3). Závislosti lidí na věcech mohou být jak produktivní, tak destruktivní. V některých závislostech více dominují lidé a v jiných zase věci, což vytváří určité napětí, které může vést ke změně (*Hodder 2014*, 228).

Přístup entanglementu má blízko k ANT. Rozdíl lze spatřovat v tom, že zatímco ANT se zaměřuje na pochopení důsledků spojení, entanglement se snaží pochopit jejich vznik (*Jervis 2019*, 22). Na rozdíl od jiných ontologických přístupů, věci v entanglementu existují pouze v obousměrném vztahu s lidmi, nelze je posuzovat izolovaně (*Hodder 2012*, 10–11).

Důraz je v entanglementu více kladen na materiální vlastnosti věcí. Věci přetrvávají kvůli (nebo v některých případech navzdory) svým materiálovým vlastnostem, a jsou tak médii, skrze které se minulost promítá do přítomnosti. Některé věci mohou mít velký dopad na evoluční chování nebo ho narušovat určitým způsobem. Věci mají svoji působnost, mohou existovat bez světa lidí, ale ne nutně tak, jak si to lidé přejí (například plasty v oceánech). Dialektický vztah mezi lidmi a věcmi nevyjadřuje vlastnosti (kvality) samotného předmětu ani jednotlivých aktérů, pouze předkládá možné způsoby jednání (*Hodder 2012*, 48–69; *2016*, 20–24).

Vztahy mezi lidmi a věcmi nejsou v rámci entanglementu považovány za zcela symetrické. Lidé se stávají závislými na věcech a v některých případech se jim dokonce podřizují (*Hodder 2014*). Zapletení lidí a věcí může mít jak posilující, tak oslabující, destruktivní a nerovný charakter, protože představují různé povahy z různých sociálních pozic a ve vztahu k odlišným zájmům. Pokud existuje závislost věcí na lidech, nemohou se samy reprodukovat, vyžadují zapojení dalších lidí a často k jejich dalšímu fungování potřebují další věci (srov. *Antczak – Beaudry 2018*, 92).

Přístupy rozvíjející teorii entanglementu často využívají grafické rekonstrukce pomocí tzv. *tanglegramů*, kde jsou vyjádřeny vzájemné závislosti mezi proměnnými. Tyto *tanglegramy* mají rovněž podobu síťového grafu a napomáhají k interpretaci struktury závislosti mezi lidmi a věcmi.

Možnosti aplikace entanglementu v praxi I. Hodder názorně ukazuje na příkladu závislosti obyvatel neolitického sídliště v Çatalhöyük na hlíně jako materiálu. Hlína umožňovala udržovat vzájemný afordanční vztah lidí s prostředím, neboť díky svým chemickým a fyzi-

¹¹ Pojem *affordance* je chápán jako vnímaná vlastnost předmětu, která naznačuje, jak by měl být použit (*Harré 2002*, 27).

kálním vlastnostem mohla být využita na výrobu cihel. Jejich rozšíření vedlo k proměně stavebního prostředí a způsobilo také změnu životního milieu (*Hodder – Mol 2016*).

Závislosti výrobců na hlíně jako materiálu lze přiblížit také na příkladu výroby keramiky. Hlína svými fyzikálně-chemickými vlastnostmi ovlivňuje technologické procesy výroby, ale i konečnou podobu hrnčířských výrobků. Vlastnosti hlíny mohly být záměrně modifikovány hrnčířem, například úpravou, delší dobou zrání, přidáváním ostriv atd. Hrnčíři museli být obeznámeni s vlastnostmi hlíny a s jejími rozdílnými kvalitami, které ovlivňovaly jejich rozhodování v průběhu výroby. Výroba keramiky z hlíny závisela na dalších věcech, jako je použití hrnčířského kruhu a pece pro vypálení a dále byla závislá na potencionálním okruhu uživatelů (srov. *Duistermaat 2017*, 133).

Závislosti lidí na věcech a důsledky této závislosti lze demonstrovat i na příkladu konzumace potravin. Některé tvary nádob umožňovaly lepší tepelnou přípravu masitých pokrmů, na druhé straně, přílišná konzumace jinak tepelně upravovaného masa mohla vést k obezitě a nezdravému životnímu stylu. Keramické nádoby tak vystupují jako prostředníci této závislosti. Závislost na keramice a kulinářských praktikách může být také projevem identity, jak ukázal B. Jervis na příkladu rozšíření severofrancouzské (normanské) keramiky v anglosaském prostředí (*Jervis 2014*, 86–98).

Závislost obyvatel na keramice demonstroval rovněž *P. Stockhammer (2012)* při studiu typů nádob pozdní doby bronzové a starší doby železné v oblasti jižní Levanty. Sledoval procesy přivlastňování a to, jak se keramika stává zbožím a součástí osobního majetku. Pochopení této závislosti by nebylo možné bez prozkoumání všech interakcí, které měly vliv na proměnu významů, funkcí a stylů keramiky v rámci sociálních praktik, jako je vaření, pití a hodování.

Symetrická archeologie

Z ontologických přístupů vychází epistemologický a etický přístup označovaný jako *symetrická archeologie* (*symmetrical archaeology*), který je také vnímán jako další vývoj post-procesuálního myšlení (např. *Lucas 2012*). Symetrická archeologie vznikla jako reakce na teoretické přístupy, které privilegují člověka v archeologické praxi, a zároveň jako kritika empirických a redukcionistických přístupů rekonstruuujících „objektivní minulost“ na základě materiálních důkazů. Zdůrazňuje, že abychom pochopili společnost a její minulost, je nutné zkoumat mnoho různých vztahů a realit. Koncept symetrie tak představuje způsob nestranného studia minulosti (*Shanks 2007; Witmore 2007; Webmoor 2007*). Symetrická archeologie navázala na původní principy symetrie v ANT a zastává názor, že všichni účastníci vztahů by měli být studováni rovnocenně: „*všechny fyzické entity, které nazýváme materiální kulturou, jsou bytostmi ve světě vedle jiných bytostí, jako jsou lidé, rostliny a zvířata*“ (*Olsen 2003*, 88).

Později symetrická archeologie obrátila pozornost k věcem s „*výzvou k péči o věci samotné, jejich vlastnosti a rozdíly*“ (*Olsen 2010*, 38). Uznává „plochou“ ontologickou rovnost mezi věcmi, lidskými a ne-lidskými entitami bez pozice nadřazenosti nebo hierarchie vztahů (všem je přikládána stejná agentní váha) a snaží se porozumět tomu, jak lidé žijí s věcmi, jak působí na lidi/ne-lidi, jak se mísí dohromady a jak jsou navzájem provázány (*Witmore 2007; Webmoor 2007*). Klíčové koncepty pro symetrickou archeologii definoval Ch. Witmore (viz *Tab. 2*).

Koncept	Vysvětlení
1. praxe	archeologie vždy začíná od heterogenních směrů nikoliv rozvětvením (tzv. bifurkací)
2. agentura/jednání	vždy existuje řada různých lidských a ne-lidských způsobů jednání
3. překlad/zprostředkování	porozumění znamená více než jen „význam“
4. změna	vzniká vždy z kolísavých a měnících se vztahů mezi entitami
5. čas	minulost není výhradně minulostí
6. věci	lidství počíná s věcmi

Tab. 2. Šest definovaných klíčových konceptů pro symetrickou archeologii (podle *Witmore 2007*).

V symetrické archeologii jsou věci chápány jako plnohodnotní a aktivní účastníci sociálního jednání, tj. nereprezentují pouze lidskou intencionalitu, neboť jsou schopny působit na jiné entity nejen prostřednictvím svých vztahů, ale také díky svému konkrétnímu bytí. Věci nejsou jen pasivní. Sice čekají na aktivaci lidmi, ale zároveň mají vlastní jedinečné imanentní a kvalitativní vlastnosti a schopnosti, které přenášejí do našeho soužití s nimi. Sdílejí určité materiálové vlastnosti, jež mají potenciál ovlivňovat svět a působit na lidi. Symetrická archeologie rozšiřuje zájem o věci, což zahrnuje jejich existenci, jednání, vzájemné interakce nezávisle na lidských vztazích a jejich vliv na lidský život. Opustila paternalistickou myšlenku, že věci závisí na lidech a existují pouze, pokud se týkají lidí (*Olsen 2012; Olsen et al. 2012; Webmoor 2012*). Tímto pojetím se zároveň distancovala od ANT, která zkoumá věci v souvislosti s jejich zapojením do sítě mezilidských vztahů (*Latour 2005, 64*), a také od teorie entanglementu prosazujícího vzájemnou provázanost lidí a věcí (*Hodder 2012*). Na druhou stranu podcenila transformativní povahu, specifickou a nadřazenost některých vztahů, protože je vnímá jako vynořující se z procesů v síti, spíše než aby byly konstitutivní pro síť. Tento poněkud plochý pohled na svět bez uznání existujících společenských hierarchií odvádí pozornost od toho, jak ideologie a mocenské vztahy strukturují společenské jednání (srov. *Preucel 2012, 19*).

Symetrický přístup studuje konkrétní soubory vztahů s věcmi, což umožňuje lépe porozumět minulosti, která na nás může nadále aktivně působit v přítomnosti (*Shanks 2007, 591*). Podle B. Olsena „neobjevujeme minulost takovou, jaká byla, ale pracujeme s tím, co vzešlo z toho, co bylo; s tím co bylo, je zároveň stávání se“. Sociální vztahy se projevují skrze akce, zatímco minulost se vynořuje prostřednictvím vztahů a praktik, které byly budovány v současnosti, a přímo závisí na tom, „co jsou věci ochotné sdílet o svých předešlých vztazích v současnosti“ (*Olsen et al. 2012, 8–9*). Věci jsou považovány za prostředníky těchto vztahů. Symetrická archeologie vede k diskurzivnímu přehodnocení způsobu, jakým studujeme věci a jaké o nich generujeme znalosti, a zároveň poukazuje na to, že jejich sociální významy se mohly během času měnit, protože vztahy, které byly v minulosti utvářeny, mohly být později rozpuštěny, nebo je v současnosti nejsme schopni plně pochopit. Zdůrazňuje, že minulost není zaznamenána ve věcech a archeologické prameny nejsou reprezentativní pro minulost, spíše jsou aktivními aktéry zprostředkovávajícími minulost do přítomnosti (*Olsen et al. 2012, 9–14*).

Cílem symetrické archeologie není jednoduše rekonstruovat vztahy, ale spíše porozumět příčinám jejich vzniku a rozmanitým způsobům jejich existence. Klade důraz na vnitřní vlastnosti (*properties*) a schopnosti (*capacities*) věcí, z nichž první jsou definované, zatímco druhé jsou nepředvídatelné a transformativní v důsledku interakcí s jinými entita-

mi (Olsen et al. 2012, 16; Witmore 2014, 209–210). Symetrický přístup se snaží uvažovat v širších souvislostech a vztahových propleteních mezi lidmi, ne-lidmi a věcmi, které byly zkresleny modernistickým antropocentrickým myšlením. Zastánci tvrdí, že symetrický pohled na tyto vztahy může vést k mnohem složitějším archeologickým interpretacím (Olsen et al. 2012, 14).

Symetrické přístupy v archeologii mají také své odpůrce, kteří kritizují připisování až téměř animistického jednání jakékoliv věci a zpochybňují plochou ontologii (Lindstrøm 2015). Kriticky se k symetrické archeologii staví I. Hodder v protikladném pojetí tzv. asymetrické archeologie, v níž poukazuje na to, že každý aktér mohl mít v sociálním systému jiný význam a vliv (Hodder 2014; Hodder – Lucas 2017).

Praktické aplikace symetrické archeologie lze demonstrovat na řadě příkladů, ať se jedná o sféru hmotné kultury, umění, architektury nebo kulturního dědictví. V zásadě je možné je aplikovat v rámci jakékoliv analýzy společenských vztahů, jejichž cílem je přehodnocení dosavadních vazeb, kategorizací a interpretací. Napomáhá například porozumět organizaci výroby, když doporučuje znovu poskládat asociace a interakce mezi všemi živými i ne-živými aktéry a aktanty symetrickým způsobem, bez apriorního ontologického rozlišování mezi nimi (srov. Duistermaat 2017, 123).

Symetrický přístup umožňuje také porozumět významu věcí ve společnosti a jejich účasti v sociálních vztazích. Aplikoval ho například B. Jervis při studiu spotřeby keramiky v anglosaském obchodním centru Hamwick, kde symetricky zkoumal vztahy týkající se směny, používání a depozice keramiky. Rekonstruoval různé kategorie sociálních vztahů mezi lidmi, keramikou a místy, které se projevovaly specifickým materiálním jednáním. Symetrický přístup přispěl k pochopení vzniku archeologických kontextů pojímaných jako určité formy sociálních seskupení (asembláží), k interpretaci sociální topografie obyvatel a utváření městského prostoru. Také umožnil identifikovat vztahy centra s jeho venkovským zázemím a okolními oblastmi na základě způsobů jednání (praktik) s keramikou. Urbánní charakter Hamwicku byl formován nejen v kontrastu k životu na venkově, ale jako produkt vztahů mezi lidmi a věcmi (zde na příkladu keramiky), což vytvořilo soubor vnitřní soudržnosti a diferenciací charakteristický pro městský život (Jervis 2011).

Nové materialismy, materialita a materiální angažovanost

Nové materialismy souhrnně označují nové teoretické přístupy ke studiu materiální kultury, které se objevily v polovině 90. let 20. století. Ty zdůrazňovaly, že věci nejen existují, ale také jednájí prostřednictvím materiálů, které mají performativní potenciál (Brown 2001; Bennett 2010; Coole – Frost 2010; Govier – Steel 2021). V archeologii se novomaterialistické přístupy zaměřují spíše na způsoby „stávání se“ než na bytí věcí. Zkoumají, jakými procesy a jakou transformací jsou zapojeny materiály v procesu výroby konkrétních předmětů. Dále se zabývají vztahy mezi hmotou a myslí, neboť „stávání se objektem je stavem myslí a hmoty“ (Harris 2014; Gosden – Malafouris 2015). Hmota není považována za inertní a pasivní, ale je aktivována v případě, pokud je do ní vložena energie a vitalita. Nové materialismy proto zdůrazňují živost a vitalitu hmoty – *material vibrancy* (Bennett 2010).

Koncepci nových materialismů formuloval C. Witmore a základní myšlenky jsou charakterizovány takto: 1. *Věci jsou shromážděny*, 2. *Věci jsou účastníci jednání* a 3. *Věci jsou*

věci (Witmore 2014, 204). Nicméně je třeba zdůraznit, že věci nejsou základním kamenem nových materialismů. Zaměřují se na hrubou materialitu hmoty, spíše než na problematictější reprezentaci věcí (Govier – Steel 2021, 311).

Nové materialismy se od objektivě orientovaných přístupů liší tím, že uznávají materialitu věcí za počátek studia materiální kultury, ale odmítají reduktivní důraz na materiálové vlastnosti (např. Olsen *et al.* 2012). Jejich cílem je porozumět tomu, jak věci vznikají transformací hmoty, jak jednají (i mezi sebou) a jakou sociální paměť či minulost nám dokáží zprostředkovat v přítomnosti. Nové materialismy neodmítají cíleně lidské bytosti, ale naznačují, že naše schopnost dostat se prostřednictvím lidí ke konkrétním druhům věcí není jednoduchá a přímočará, protože věci se vzpírají srozumitelnosti. Věci vzdorují základnímu archeologickému imperativu, který spočívá v tom, dát smysl určité situaci, pozorovat a rozeznávat materiální minulost spolehlivým, konzistentním a opakovaným způsobem. Nové materialismy si více všímají materiálových vlastností věcí v detailu, neboť mohou mnohé vypovědět o tom, k jakému účelu mohla daná věc sloužit (Witmore 2014).

Nové materialismy se cíleně věnují studiu věcí a materiálním pozůstatkům, které obvykle dějiny opomíjejí, marginalizují, vyznačují se fragmentaritou, neuspořádaností, jinakostí a zvláštností, nebo nejsou považovány za součást kulturního dědictví (kumulace stavebního materiálu a odpadu, ruiny architektury, opuštěné objekty apod.). Na základě jejich studia se tyto pozůstatky snaží interpretovat s ohledem na společenské jednání, kolektivní praxi, paměť nebo kauzalitu (např. Witmore 2020). Nové materialismy nepíší „historii objektů“, ale zkoumají především materializaci kulturních a sociálních procesů a zabývají se problémy jako je nerovnost, odcizení, kolonialismus nebo ideologie (např. Mol *v tisku*).

Přístupy nových materialismů mají řadu praktických uplatnění zejména v rámci studia modernity a antropocénu (Pétursdóttir 2017). Jejich aplikace nalezneme i pro starší historická období. Například pomocí konceptu nového materialismu se podařilo interpretovat hmotnou kulturu římského otroctví a porozumět koloniálnímu vnímání otroků v římském světě. Ti byli považováni za ne-lidi a kladeni na úroveň nástrojů – věcí, tedy nebyli vnímáni jako lidské bytosti (Mol *v tisku*).

Mezi nové materialismy lze zařadit přístup označovaný jako *materiální angažovanost* (*material engagement*) zabývající se kognitivními aspekty lidských rozhodnutí, které vytvářejí agenturu a ovlivňují materiální vlastnosti věcí (Malafouris 2004). Tento přístup navazuje na původní myšlenky C. Renfrewa o „materiálním zapojení“, jež spojuje vzájemné působení kognitivních a materiálních aspektů (Renfrew 2001). Materiální angažovanost je přirozenou vlastností lidského jednání, a proto ji nelze oddělit. Je také chápána jako způsob konání (úkol), který vytváří dynamické spojení mezi lidskou myslí a hmotou, například při výrobě konkrétního předmětu. Vynořování různých forem věcí a obecně i materiální kultury vzniká na základě angažovaného zapojení lidí a materiálů, do kterého vstupují kognitivní aspekty internalizované v lidské myslí, jako jsou záměry, normy, ideje, vědomosti apod. (např. Gosden – Malafouris 2015). Na rozdíl od jiných přístupů, materiální angažovanost nepovažuje jednání za vlastnictví věcí a lidí. Vedle jednání rozlišuje také *intencionalitu*. Jednání a intencionalita se objevují prostřednictvím angažovanosti – lidské jednání je řízeno a ovlivňováno materiálem, intencionalita se projevuje prostřednictvím materiálního zapojení. Materiál má důsledky pro formy, které objekt může mít, nebo pro způsoby, jakými může být použit. Jednání a intencionalita jsou vzájemně propojeny; lidé a věci nereprodukuje mentální svět v materiální sféře, ale společně spolupracují na vzájemném utváření myslí a hmoty (Malafouris 2013, 149).

Materiální angažovanost má blízko k pojetí studia *materiality* T. Ingolda, podle něhož forma předmětu není čistě zhmotněním lidského záměru, ale vynořuje se prostřednictvím interakce mezi lidmi a materiály – materiály jsou aktivními účastníky akcí a mají důsledky pro tvary, které svět nabývá. Materiály jsou ze své podstaty nestabilní (tekuté) a jsou začleněny do pulzujícího světa v pohybu (*vibrant world in motion*), který ovlivňují svými vlastnostmi. Materiály neexistují proto, aby je lidé utvářeli, ale kladou na lidi požadavky, aby s nimi zacházeli určitým způsobem. Jak se my, lidé, učíme poznávat materiály, jsme schopni předvídat jejich potřeby a požadavky a jednat s nimi stále šikovnějšími způsoby (Ingold 2011). Je proto třeba zkoumat důsledky živých materiálů (*vibrant matter*) pro naše chápání rolí lidí ve světě a jaké může mít zacházení s materiály společenské, ekologické nebo politické důsledky (srov. Bennett 2010).

Nové materialismy napomáhají vnímat různé stavy materiálů používaných při výrobě prostřednictvím smyslových a pocitových vlastností. Například L. Malafouris (2008; 2013) zkoumal materiální jednání pohledem hrnčíře. Hrnčíř při výrobě keramiky pracuje s hlínou, která se může nacházet v různých stavech – být příliš mokrá nebo suchá, příliš plastická nebo nedostatečně plastická. Znalost těchto stavů je důležitým faktorem internalizovaným v mysli hrnčíře. Hrnčíř „jedná“ s hlínou jako materiálem. Jeho prsty přijímají sensorické informace z hlíny a přenášejí je do příslušných smyslových oblastí mozku. Na základě těchto informací pak hrnčíř činí intencionální rozhodnutí, například o tom, jaký tlak na hlínu použít nebo zda přidat či ubrat vodu a ostřívo, aby dosáhl požadované plastičnosti materiálu. Tato vědomá rozhodnutí jsou založená na získané praxi a zkušenosti během jednání s hlínou jako s materiálem. Ne vždy však má hrnčíř úplnou kontrolu nad hlínou, někdy je hlínou „veden“, tj. i hlína má schopnost jednání (Malafouris 2008). Myšlenky nových materialismů tak mohou pomoci při porozumění procesu výroby, logice tvoření, inovacím a myšlení výrobců a také při zkoumání důvodů, proč vzniklo určité úmyslné jednání nebo učiněné rozhodnutí vedoucí k finální materiální formě (srov. Van der Leeuw 2008).

Asemblážní myšlení

V poslední době je hojně diskutována *teorie asembláže* (*assemblage theory*), která je spíše než teorie uváděna jako nový způsob reprezentativního uvažování, tzv. *assemblážní myšlení* (*assemblage thought*). Vychází z delezuskové a delandovské filozofie Deleuze – Guattari (2004; DeLanda 2006; 2016) a částečně navazuje i na ANT (Latour 2005). Podle B. Jervise se nejedná o nějakou jednotící teorii, ale o ontologický a metodologický rámec (soubor myšlenek a nástrojů), který má potenciál radikálně změnit archeologii a pohled na imanentní svět tím, že překonává rozdíly mezi teorií a praxí. Hlavní myšlenkou je zpochybnění dosavadních struktur a apriorních idejí, které potlačují svobodné myšlení a imaginativní interpretace a naopak reprodukují subjektivní představy o minulosti jako objektivní fakta, přičemž se nebere v úvahu její rozmanitost (Jervis 2019, 1–3). Asemblážní myšlení zpochybňuje dosavadní principy tvořící základ tradiční archeologie (jako je například typologizace a kategorizace objektů) a vyzývá k nové koncepci podstatných prvků a pojmů, jež produkují archeologické znalosti (Beck 2020, 176). Na rozdíl od jiných ontologických přístupů rozvíjí vlastní analytickou a heuristickou metodologii (Antczak – Beaudry 2018, 88).

Na úvod je nutné vysvětlit samotnou definici asembláže¹² (*assemblage*). Obecně je chápána jako kompozice či seskupení složené z jakýchkoliv nesusoudných prvků či entit, které jsou po delší či kratší období, ve větší či menší míře a za určitých historických podmínek ve vzájemné koherenci, respektive spolu navzájem interagují. Pro asembláže je charakteristická jejich dočasnost – temporalita, tj. možnost se spojovat, ale i rozpojovat v konkrétních časech a místech. Asembláže mají jedinečné vlastnosti dané velikostí a hustotou spojení entit a mají určité schopnosti, tzv. kapacity k jednání (*DeLanda 2006, 2–7*). Jinými slovy si je můžeme představit jako soubor heterogenních prvků a entit, které jsou na sebe závislé, ale zároveň mohou existovat i samy o sobě. Vytvářejí určitou konfiguraci, sestavu nebo komponentu, která může zahrnovat jak hmotné, tak nehmotné entity, objekty i subjekty, stejně jako lidské nebo ne-lidské aktéry, které tvoří části sestavy, přičemž každý do ní přispívá svými specifickými kapacitami a vlastnostmi. Komponenty mohou být vzájemně propojeny prostřednictvím různě probíhajících procesů, praktik, fyzických vztahů a sdílených myšlenek či méně hmatatelných entit, jako jsou rozhodnutí, nápady, koncepty a metafory, které tuto sestavu udržují nebo narušují (*Harris 2018, 89–90; Jervis 2019, 3–4*). Asembláže se neřídí žádnými organizačními principy a ve výsledku jsou jako celek emergentní, tj. sestávají se z vícečetných a komplexních interakcí mnoha prvků a entit (*Fowler 2013, 23*).

Teorie asembláže přijímá živost (*vibrancy*) hmotného světa, který je neustále v pohybu díky měnícím se sestavám (srov. *Bennett 2010*). Asemblážní myšlení vnímá svět jako soubor toků procesů, vztahů, hmoty a myšlenek pohybujících se volně nebo ohraničeně sociální rovinou v čase a prostoru, které se náhodnými i nenáhodnými způsoby zaplétají za vzniku asembláží (*Obr. 2*). Proto nejsou asembláže statickými soubory entit ani komponentami, ale proměnlivými konfiguracemi vztahů a procesů, které se v určitém okamžiku spojují, nebo naopak rozpojují a jsou maximálně ohraničené časovými nebo fyzickými hranicemi. Vytváření jakékoliv asembláže lze chápat jako událost nebo proces transformace. Každý objekt a entita může být produktem jedné nebo více událostí (*Jervis 2019, 38–39*). Teorie asembláže definuje devět základních klíčových konceptů, které určují, vymezují a směřují toky procesů a způsoby sestavování nebo rozpojování asembláží (*Tab. 3*).

Asembláže mají relační vlastnosti a schopnost jednání (*agency*), která závisí na materialitě, která je tvoří. Důležitou vlastností asembláží je jejich vnímavost, smyslovost nebo paměť – asembláže nedrží pohromadě jen afektivními vztahy, ale i kognitivními a smyslovými aspekty (*Hamilakis – Jones 2016, 82–83*). Lidé a věci se za určitých událostí v průběhu každodenního života, ale i při běžných praktikách dynamicky a vztahově zaplétají do různých asembláží. Ty vznikají prostřednictvím jednání a praxe, a proto je vhodnější hovořit o tzv. *shromáždění praxe – assemblages of practise*. Věci, které jsou součástí sestav, nemohou být zástupcem jednání samy o sobě, aniž by byly zapleteny do vztahů s lidmi nebo s jinými věcmi. Shromáždění praxe spojují kromě jednání i různá afektivní pole a smyslové aspekty každodenního života a dále zahrnují představy, myšlenky, emoce, touhy a smyslové vnímání. Praktikami každodenního života se vytvářejí tyto afektivní vztahy (*Antzack – Beaudry 2019, 96–98*).

¹² Pojem asembláž byl převzat z umění (surrealismus), kde tento pojem představuje metodu vytvářet něco „nového a šokujícího z útržků všedního dne“ nebo hotových předmětů (např. *Hamilakis – Jones 2016, 77–78*).

Koncept	Vysvětlení
1. teritorializace, deteritorializace a reteritorializace	procesy, jimiž se entity/komponenty vztahově spojují (teritorializace) nebo rozpojují (deteritorializace) za účelem vzniku či transformace asembláže, nebo se stávají součástí jiné asembláže (reteritorializace) s ohledem na jejich měřítko a hranice
2. kódování, dekódování a překódování	pravidla uspořádání toků procesů a entit vedoucí ke vzniku (kódování), transformaci (dekódování) nebo přepsání (překódování) asembláže
3. tělo bez orgánů	metaforicky volné, nezformované toky procesů a blíže nedefinovaných entit (bez hmotné podstaty), které mohou být konstitutivní pro vznik asembláže
4. touha	produktivní síla spojující kontinuálně jednotlivé toky procesů a entit do asembláže
5. stratifikace a destratifikace	procesy, jejichž prostřednictvím se toky procesů a entit třídí a následně spojují do určité asembláže (stratifikace); vrstvy (strata) představují „akty“ zachycení, nebo naopak se z asembláže oddělují na jednotlivé procesy a entity (destratifikace)
6. hladký nebo pruhovaný prostor	sociální prostory, jimiž se pohybují toky procesů a entit a to hladce – neomezeně bez možnosti replikace, nebo tzv. pruhovaně – s omezenými možnostmi se dále rozvinout, ale s možností replikace
7. kapacity a afekty	ukazují na potenciál asembláží aktivovaný prostřednictvím procesů (kapacity) a co mohou asembláže tzv. „dělat“, tedy jak se mohou projevovat navenek (afekty)
8. virtuální a skutečné	představují dva různé módy reality procesů a vztahů seskupených v rámci asembláže, které mohou být virtuální nebo skutečné
9. trasování a mapování	způsoby analýzy sítě sociálních procesů a vztahů spojených v rámci asembláže (trasování) a sledování jejich vzájemných souvislostí (mapování)

Tab. 3. Devět definovaných klíčových konceptů pro asemblážní myšlení (podle *Jervis 2019*).

Asemblážní myšlení zkoumá veškeré entity, které tvoří určité seskupení nebo komponenty, ať se jedná například o hmotnou kulturu, objekty, domy, města, instituce, organismy, společnost, způsoby výroby, pohřební praktiky apod. (*Fowler 2013; Harris 2014; Hamilakis – Jones 2016; Jervis 2019*). Přednost asemblážního myšlení spočívá v tom, že umožňuje zkoumat multiskalární procesy jak malého (např. výroba hrnce), tak i většího rozsahu (např. technologické a kulturní změny) na mnoha úrovních a v různých měřítcích.

Asemblážní myšlení má rovněž blízko ke kontextuálním přístupům v archeologii, ale více se zajímá o pochopení vlivů a účinků na vytváření kontextů (srov. *Lucas 2013*). Archeologie často pracuje s pojmy, jako je nálezový soubor, čímž se zpravidla rozumí „soubor současných typů artefaktů“ (*Jervis 2019, 35*). Oproti tomu asembláže mohou tvořit předměty vyrobené ze stejného materiálu nebo také předměty držené pohromadě sdílenými formálními, typologickými nebo stylistickými vlastnostmi. Dále to mohou být seskupení objektů, které vytvářejí prostorově nebo chronologicky jasně definovaný kontext (*Hamilakis – Jones 2016, 76*). Asemblážní myšlení tudíž kritizuje dosavadní archeologickou typologii jako příliš statickou a ukazuje, že objekty mají schopnost zapojovat se do různých vztahů v závislosti na kontextu. Některé vztahy přetrvávají, jiné se mění (transformují) nebo ztrácejí, přičemž vztahy jsou často afektivní a překračují hranice, které jim byly uloženy. Abychom pochopili určitou konkrétní asembláž, musíme prozkoumat, jaké jsou mezi objekty vzájemné vztahy (*Jervis 2019, 47*).

Asemblážní myšlení zkoumá také, jakým způsobem vznikají společenské řády, systémy, organizační struktury (instituce), co je drží pohromadě, jak se naopak rozpadají a jaký mají dopad na utváření světa prostřednictvím afektivních procesů. Zaměřuje se například na otázky týkající se změny a setrvání, materiální odolnosti, rozkladu, úpadku a udržování, nebo obecně vztahy mezi minulostí, přítomností a budoucností (*Beck 2020, 177*).

Typickou formu asembláže představuje dům. Specifická sestava domu je definována nejen fyzickou konstrukcí v kombinaci s dalšími architektonickými prvky, ale i jeho obyvateli, sociálními vztahy a aktivitami, které se odehrávají uvnitř domácnosti. Sestava domu může být udržována čištěním, opravami domu nebo naopak narušována chátráním vlivem počasí apod. V asemblážním myšlení není dům vnímán jako typ, ale jako součást živé tradice. Jeho význam nespočívá v architektuře, tj. způsobu jakým jsou domy stavěny, ale především v rutinním způsobu užívání domu. Iterativní procesy a činnosti odehrávající se uvnitř domu (čištění, vaření, jezení, spaní, domácí práce atd.) umožňují jeho sociální stabilizaci, udržení jeho integrity a autonomie. K rozpadu sestavy domů může dojít v případě, pokud není vykonávána rutina údržby (srov. *Lucas 2013, 376; Beck 2020, 177*).

V archeologii představuje typický příklad asembláže hrnčířská dílna. Jedná se o určitou výrobně-organizační komponentu, která je ohraničena fyzickým prostorem dílny a shromažďuje nejrůznější entity a prvky živé a neživé povahy – materiály, nástroje a zařízení, výrobce, pomocníky, techniky, technologie, koncepty, myšlenky, nápady apod. ve vzájemně propojených vztazích. Sestava je udržována prostřednictvím výrobních tradic a každodenních činností (praktik) spojených s výrobou nádob. Tato sestava se může v průběhu času měnit v souvislosti například s novými výrobními postupy, inovacemi v technologiích nebo s modifikacemi nástrojů a výrobních zařízení či s generační obměnou výrobce. Z toho důvodu bychom hrnčířské dílny neměli chápat jako statické komponenty se souborem prvků, ale jako dynamické a proměnlivé sestavy, které se mohou měnit v závislosti na sociálních praktikách odehrávajících se uvnitř dílny (srov. *Roux 2019*).

Praktické aplikace asemblážního myšlení v archeologii představil v posledních letech B. Jervis na příkladu studia materiální kultury, urbanizačních procesů nebo způsobů utváření archeologického dědictví (*Jervis 2015; 2019*). Pomocí tohoto přístupu zkoumal například rozdíly v utváření „městského bohatství“ pozdně středověkých přístavních měst v Sussexu. Na základě archeologického a písemného svědectví dospěl k novým interpretacím změn, kontinuity a proměn kvalit městského života v pozdně středověké Anglii. Doložil jistou strategii odolnosti (*resilience*) měst vyrovnávat se s krizovými situacemi v době historicky předpokládaného úpadku. Města byla chápána jako toky aktérů a historické procesy určovaly druhy vztahů, které se zde mohly vytvářet, opakovat nebo rozpouštět. Klíčem k pochopení fungování měst bylo, jakým způsobem se strukturovaly sociální vztahy a jaká byla odolnost jednotlivých prvků městského života. Ukázalo se, že nedostatek bohatství neznamenal úpadek, ale byl součástí širší společenské transformace (*Jervis 2017*).

Závěr

V české archeologii dosud neproběhla větší reflexe ani širší diskuze na téma materiální kultury s přihlédnutím k současným teoretickým přístupům. Silně je u nás zakořeněno kulturně-historické a etnografické pojetí studia, které ovšem kulturu segmentuje na hmotnou, duchovní, lidovou, národní apod., což vychází z původní marxistické filozofie operující s termínem „hmotná kultura“ v dialektické opozici ke „kultuře duchovní“ (např. *Lenderová 2007, 10*). Dosud nebylo překonáno monumentální dílo J. Petráně: *Dějiny hmotné kultury (Petráň a kol. 1985–1997)*, které sice odkazuje na některé inspirativní sémiotické či strukturalistické přístupy v zahraničí, ale celkově se neodklonilo od pozitivistického pojetí. Hodnota díla spočívá především v pramenné heuristice a metodologii kombinující

přístupy různých oborů (srov. *Hrdlička 2022*). Asi nejlépe vystihnul pojetí hmotné kultury Z. Smetánka, který ji považoval za „mozaiku typů různých předmětů, jejich souborů, ale také různých přístrojů, strojů nebo celých systémů technologických zkušeností diferencovaných v čase a prostoru, rozvrstvených sociálně a podmíněných kulturní tradicí a celkově se různou měrou ovlivňující“ (*Smetánka 1995*, 9).

Českému prostředí bohužel unikly zásadní diskuze týkající se teorie materiální kultury, které se odehrávaly na vědeckých konferencích v 80. a 90. letech (přehled např. *Preucel 2006*, 85–86) a vedly k založení specializovaného časopisu *Journal of Material Culture*. Asi nejvíce se modernímu pojetí materiální kultury přiblížil E. Neustupný s artefaktuální a událostní archeologií (*Neustupný 2010; 2013; 2018*). Pozoruhodné je, že se ve svých posledních teoretických pracích velmi přiblížil myšlenkám některých přístupů (zejm. entanglement), ale z asymetrického pohledu vztahů mezi artefakty a lidským světem (*Kuna – Turek 2021*, 374). Studium materiální kultury, které reflektuje objektivně ontologické, relační a zejména symetrické přístupy, je u nás více akcentováno v sociální a kulturní antropologii či sociologii (*Gibas et al. 2011; Pauknerová 2014; Brož – Stöckelová 2015; Kapusta 2015; Mácha 2015*). Teprve v posledních letech se v české archeologii objevují studie, jež reflektují symetrické přístupy s uznáním jednání věcí a které napomáhají k interpretaci vzniku a strukturace objektů, jako například studie týkající se dlouhých jam (tzv. žlabů) na sídlišcích z doby bronzové (*Kuna et al. 2022*).

V zahraničí (zejména v anglosaském prostředí) se archeologie odlišuje od ostatních společenskovědních oborů systematickým zájmem o studium materiální kultury (srov. *Lucas 2010*, 31). Díky své materiální zaujatosti, která se odráží jak v teorii, tak metodice, má archeologie dobrou pozici k tomu, aby jedinečným způsobem přispívala ke stále se rozšiřujícím debatám o charakteru hmotné agentury a materiální kultury (*Knappett 2008*, 154). Z objektivně orientovaného ontologického pohledu je archeologie v praxi považována za obor, který se zabývá „disciplínou věcí“ (srov. *Olsen et al. 2012*, 16).

Během posledních desetiletí došlo v archeologii ke kolapsu hlavního mainstreamového proudu postprocesuální archeologie jakožto jednotícího teoretického rámce. Rozplynul se v množství teoretických a epistemologických přístupů, mezi nimiž jisté místo zaujímá i objektivní ontologie (srov. *Kristiansen 2014*, 15–16). Archeologická teorie se dnes dostává (nejen) díky mnoha ontologickým přístupům na složitou křížovku s mnoha slibnými teoretickými obraty, ale málo spojujícími metodologickými mosty. Partikularita různých teoretických přístupů často znesnadňuje jejich praktické a konkrétní využití v archeologii (srov. *Meier 2016; Fahlander 2017; Antczak – Beaudry 2019; Pétursdóttir – Olsen 2018*).

S uznáním důležitosti věcí ve společenských a humanitních vědách, rozvíjené prostřednictvím materialistických, relačních a objektivně ontologicky orientovaných přístupů, které považují věci za aktivní účastníky společenských vztahů, se objevuje i kritika, jež je obviňuje z dehumanizace – tedy odklonu od studia lidí – a poukazuje na to, že historii netvoří jen lidé v interakci s materiály a věcmi, ale také vztahy odehrávající se v rámci krajiny nebo pod vlivem změn klimatu (*Pétursdóttir 2017*). Zdůrazňují, že schopnost jednání nemají jen lidé, ale také zvířecí bytosti a obecně organismy (*Lindström 2015*). Někteří kritici dokonce obviňují tyto přístupy z fetišizace věcí, tedy z upřednostňování věcí před lidmi, kdy je úloha lidí odsouvána do pozadí, a naopak věcem je přisuzován větší význam v jednání (*Antczak – Beaudry 2019*, 89). Jiní poukazují na to, že ontologické přístupy se hlouběji nezabývají problémy spojenými s politikou, etikou či ekologií (*Ribeiro 2018; Ingold 2012*).

Tyto kritické hlasy nejsou ale zcela oprávněné, neboť všechny přístupy pracují s lidmi jako plnohodnotnými účastníky vztahů. Zvažují ale více možností účinků věcí a materiálů, které mohou působit samy o sobě navzájem i bez přímého působení lidských činitelů. Můžeme hovořit o tom, že bytí věcí je osvobozeno od čistě lidské dominance (*Olsen 2010; Witmore 2014*). Ontologický obrat k věcem nám připomíná, že věci mohou být uznány za „bytosti ve světě“, že mají své důsledky a že bychom se měli snažit je uznat. To však neznamená, že bychom měli věcem jednoduše propůjčit vlastnosti živosti. Znamená to, že bychom jim měli dovolit, aby se vynořily nebo byly odhaleny prostřednictvím interakce s nimi. Aby byly věci uznány za silné a aktivní aktéry, nelze je posuzovat izolovaně, ale je třeba je chápat ve vztahu s lidmi (*Hodder 2012, 4; Jervis 2019, 7; Fahlander 2017, 80*). Ontologické přístupy v archeologii naznačují, že pokud se budeme věnovat i světu mimo lidi, můžeme se mnohem více dozvědět o lidstvu samotném, o věcech, které vyrábíme a používáme, o věcech, které si pamatujeme, ale i o věcech, které zapomínáme (*Harris 2018, 97*).

Interakce mezi věcmi a materiály nebo mezi samotnými materiály mohou mít sociální a historické důsledky, a abychom je mohli identifikovat, nemůžeme upřednostňovat ty, které zahrnují pouze lidské aktéry. Pravděpodobně však budeme upřednostňovat ty, které mají pro ně hmatatelné důsledky (*Jervis 2019, 13*). Archeologie vždy zůstane disciplínou, která se také zabývá lidmi, a z toho důvodu nesmí být lidé odsouváni nebo ignorováni ve prospěch věcí (*Antczak – Beaudry 2019, 89*). Ontologické přístupy neodstraňují roli lidí, pouze přikládají náležitou úlohu v kulturní reprodukci také věcem. Zároveň si uvědomují důležitost a význam různých materiálů, které ovlivňují vlastnosti a účinky věcí a které mají vliv na jejich materialitu (*Ingold 2007; Bennett 2010*). Abychom mohli posuzovat všechny entity rovnocenně, je nutné klást důraz na symetrický přístup, s přihlédnutím k jisté asymetrii, protože vstupující entity mohou mít různou hierarchii a agentní váhu. Nicméně by se na ně nemělo apriorně nahlížet z pozice dominance, moci nebo sociální nerovnosti (srov. *Olsen et al. 2012*).

Objektově orientované ontologické přístupy poskytují nový myšlenkový aparát, který nám umožňuje lépe přistupovat ke studiu minulosti a klást si nové teoretické a epistemologické otázky, jež mohou být výzvami pro budoucí směřování archeologie. Tyto přístupy mají velký potenciál při zkoumání vztahů mezi lidmi a věcmi, a umožňují nám tak lépe interpretovat minulost, nebo o ni alespoň kreativněji přemýšlet. Je třeba opustit příliš složitě teoretizování, které je znejasněné množstvím užívaných pojmů přejatých z filozofie a sociologie, a více se zaměřit na dopady ontologických a relačních teorií v praxi na konkrétních příkladech. Dále je nutné rozvíjet srovnávací multiskalární metodologii, která umožňuje studium archeologických pramenů na makro i mikroúrovni. Kromě kvalitativních metod, které v těchto přístupech převažují, je vhodné užití kvantitativních, statistických a síťových analýz či agentového modelování. Pouze díky propojení teorie s praxí se mohou ontologické přístupy stát součástí širšího archeologického paradigmatu.

Literatura

- Alberti, B. – Fowles, S. – Holbraad, M. – Marshall, Y. – Witmore, C. 2011: "Worlds Otherwise": Archaeology, Anthropology, and Ontological Difference. *Current Anthropology* 52, 896–912. <https://doi.org/10.1086/662027>
- Appadurai, A. 1986: *The social life of things: Commodities in cultural perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Antczak, A. K. – Beaudry, C. M. 2019:* Assemblages of practice. A conceptual framework for 2 exploring human–thing relations in archaeology. *Archaeological Dialogues* 26, 87–110. <https://doi.org/10.1017/S1380203819000205>
- Barad, K. 2003:* Posthumanist performativity: Toward an understanding of how matter comes to matter. *Signs. Journal of Women in Culture and Society* 28, 801–831. <https://doi.org/10.1086/345321>
- Barrett, J. 2012:* Agency: A Revisionist Account. In: I. Hodder (ed.), *Archaeological theory today*, Cambridge: Polity Press, 146–166.
- Barrett, J. 2014:* The material constitution of humanness. *Archaeological Dialogues* 21/1, 65–74. <https://doi.org/10.1017/S1380203814000105>
- Beck, A. S. 2020:* Assemblage Thought and Archaeology. *Themes in Archaeology. Norwegian Archaeological Review* 53/2, 176–179. <https://doi.org/10.1080/00293652.2020.1796778>
- Bennett, J. 2010:* *Vibrant matter*. Durham (NC): Duke University Press.
- Binford, L. 1962:* Archaeology as anthropology. *American Antiquity* 28, 217–225.
- Binford, L. 1983:* In *Pursuit of the Past: decoding the archaeological record*. London: Thames and Hudson.
- Bourdieu, P. 1977:* *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, B. 2001:* Thing theory. *Critical Inquiry* 28, 1–22.
- Brown, B. 2003:* *A sense of things: the object matter of American literature*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- Brož, L. – Stöckelová, T. 2015:* Přísliby a úskalí symetrie: sociální vědy v zemi za zrcadlem. *Cargo* 13, 5–33.
- Brughmans, T. 2010:* Connecting the Dots: Towards Archaeological Network Analysis. *Oxford Journal of Archaeology* 29/3, 277–303. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0092.2010.00349.x>
- Callon, M. 1999:* Actor-network Theory – The Market Test. In: J. Law – J. Hassard (eds.), *Actor Network Theory and After*, *Sociological Review Monographs*. Blackwell, 181–195.
- Coole, D. – Frost, S. F. 2010:* Introducing the New Materialisms. In: D. Coole – S. F. Frost (eds.), *New Materialisms: Ontology, Agency and Politics*. London: Duke University Press, 1–45.
- Chazan, M. 2019:* *The reality of artifacts. An archaeological perspective*. London.
- Deetz, J. F. 1977:* In *Small Things Forgotten: the archaeology of early American life*. Garden City, NY: Anchor Books.
- DeLanda, M. 2006:* *A New Philosophy of Society. Assemblage theory and social complexity*. London: Bloomsbury.
- DeLanda, M. 2016:* *Assemblage Theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Deleuze, G. – Guattari, F. 2004:* *A thousand plateaus*. London: Continuum.
- Dobres, M.-A. – Robb, J. E. 2005:* “Doing” Agency: Introductory Remarks on Methodology. *Journal of Archaeological Method and Theory* 12, 159–166. <https://doi.org/10.1007/s10816-005-6926-z>
- Domańska, E. 2006:* The return to things. *Archaeologia Polona* 44, 171–185.
- Duistermaat, K. 2017:* The Organisation of Pottery Production: Towards a Relational Approach. In: W. A. Hunt (ed.), *Archaeological Ceramic Analysis*, Oxford: Oxford University Press, 114–147.
- Fahlander, F. 2007:* Third space Encounters: Hybridity, Mimicry, and interstitial Practice. In: P. Cornell – F. Fahlander (eds.), *Encounters-Materialities-Confrontations: Archaeologies of Social Space and Interaction*, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 15–43.
- Fahlander, F. 2008:* Differences that Matter: Materialities, Material Culture, and Social Practice. In: H. Glørstad – L. Hedaeger (eds.), *Six Essays on the Materiality of Society and Culture*, Gothenburg: Bricoleur Press, 127–154.
- Fahlander, F. 2017:* Ontology Matters in Archaeology and Anthropology People, things, and Posthumanism. In: D. J. Englehardt – A. I. Rieger (eds.), *These „thin partitions“: bridging the growing divide between cultural anthropology and archaeology*, Boulder: University Press of Colorado, 69–86.
- Fowler, C. 2013:* *The Emergent Past. A Relational Realist Archaeology of Early Bronze Age Mortuary Practices*. Oxford: Oxford University Press.
- Garcia-Rovira, I. 2015:* What About Us? On Archaeological Objects (or the Objects of Archaeology). *Current Swedish Archaeology* 23, 85–108.
- Geertz, C. 1973:* *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Gell, A. 1998:* *Art and Agency: an Anthropological Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Gibas, P. – Pauknerová, K. – Stella, M. 2011:* Introductory Chapter. In: P. Gibas – K. Pauknerová – M. Stella et al., *Non-Humans in Social Science: Animals, Spaces, Things*, Červený Kostelec: Pavel Mervart, 9–32.
- Giddens, A. 1984:* *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.

- Gosden, C. 2004: Making and display: our aesthetic appreciation of things and objects. In: C. Renfrew – C. Gosden – E. DeMarrais (eds.), *Substance, Memory, Display: Archaeology and Art*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, 35–45.
- Gosden, C. 2005: What Do Object Want? *Journal of Archaeological Method and Theory* 12, 193–211. <https://doi.org/10.1080/00438243.2015.1078741>
- Govier, E. – Steel, L. 2021: Beyond the ‘thingification’ of worlds: Archaeology and the New Materialisms. *Journal of Material Culture* 26, 298–317. <https://doi.org/10.1177/135918352110255>
- Hahn, P. H. 2019: Materielle Kultur? Fragestellungen, Entwicklungen, Potenziale. MEMO 5 Perspektiven auf Materielle Kultur. 50 Jahre Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit, 5–19.
- Hamilakis, Y. – Jones, M. A. 2016: Archaeology and Assemblage. *Cambridge Archaeological Journal* 27, 77–84. <https://doi.org/10.1017/S0959774316000688>
- Harré, R. 2002: Material Objects in Social World. *Theory, Culture and Society* 19, 23–33. <https://doi.org/10.1177/026327640201900502>
- Harris, O. J. T. 2014: (Re)assembling Communities. *Journal of Archaeological Method and Theory* 21, 76–97. <https://doi.org/10.1007/s10816-012-9138-3>
- Harris, O. J. T. 2018: More than representation: Multiscalar assemblages and the Deleuzian challenge to archaeology. *History of Human Science* 31, 83–104. <https://doi.org/10.1177/0952695117752016>
- Harris, O. J. T. – Cipolla, C. N. 2017: *Archaeological Theory in the New Millennium: Introducing Current Perspectives*. London: Routledge.
- Heidegger, M. 1971: *Poetry, language, thought*. New York: Harper & Row.
- Heidegger, M. 1993: *Básnický bydlí člověk*. Přel. I. Chvatík. Praha: Oikoymenth.
- Hicks, D. 2010: The Material-Cultural Turn. Event and Effect. In: D. Hicks – M. C. Beaudry (eds.), *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*, Oxford: Oxford University Press, 25–98.
- Hodder, I. 1982: *Symbols in Action: ethnoarchaeological studies of material culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. 1986: *Reading the Past*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. 1987: *The Archaeology of Contextual Meanings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. 2012: *Entangled: An archaeology of the relationships between humans and things*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Hodder, I. 2014: The asymmetries of symmetrical archaeology. *Journal of Contemporary Archaeology* 1, 228–230. <https://doi.org/10.1558/jca.v1i2.26674>
- Hodder, I. 2016: *Studies in Human-Thing Entanglement*. Self-Published e-book. Dostupné z: <http://www.ian-hodder.com/books/studies-human-thing-entanglement> [cit. 24-1-2023].
- Hodder, I. – Mol, A. 2016: Network analysis and entanglement. *Journal of Archaeological Method and Theory* 23, 1066–1094. <https://doi.org/10.1007/s10816-015-9259-6>
- Hodder, I. – Lucas, G. 2017: The symmetries and asymmetries of human–thing relations. A dialogue. *Archaeological Dialogues* 24, 119–137. <https://doi.org/10.1017/S1380203817000137>
- Hofmann, K. 2016: Dinge als historische Quellen in Revision Materialität, Spuren und Geschichten. In: P. K. Hofmann – T. Meier – D. Mölders – S. Schreiber (Hrsg.), *Massendinghaltung in der Archäologie. Der material turn und die Ur- und Frühgeschichte*, Leiden: Sidestone, 283–308.
- Hrdlička, J. 2022: Řeč hmotné kultury. In: V. Bůžek (ed.), *Dílo Josefa Petráně a současná historická věda*. Pocta Jihočeské univerzity českému historikovi, Praha: NLN, 48–58.
- Ingold, T. 2007: Materials against materiality. *Archaeological Dialogues* 14, 1–16. <https://doi.org/10.1017/S1380203807002127>
- Ingold, T. 2008: When ANT meets SPIDER: Social theory for arthropods. In: C. Knappett – L. Malafouris (eds.), *Material Agency. Towards a Non-Anthropocentric Approach*. Springer, 209–216.
- Ingold, T. 2011: *Being alive. Essays on movement, knowledge and description*. London: Routledge.
- Ingold, T. 2012: Toward an ecology of materials. *Annual review of anthropology* 41, 427–442. <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-081309-145920>
- Jervis, B. 2011: A patchwork of people, pots and places Material engagements and the construction of ‘the social’ in Hamwic. *Journal of Social Archaeology* 11/3, 239–265. <https://doi.org/10.1177/1469605311420223>
- Jervis, B. 2014: *Pottery and Social Life in Medieval England: Towards a Relational Approach*. Oxford: Oxbow Books.
- Jervis, B. 2015: *Assemblage Theory and Town Foundation in Medieval England*. *Cambridge Archaeological Journal* 26, 381–395. <https://doi.org/10.1017/S0959774316000159>

- Jervis, B. 2017:* Assessing urban fortunes in six late medieval ports: an archaeological application of assemblage theory. *Urban History* 44/1, 1–26. <https://doi.org/10.1017/S0963926815000930>
- Jervis, B. 2019:* *Assemblage Thought and Archaeology*. London – New York: Routledge.
- Kapusta, J. 2015:* Mayské kříže, hory a jeskyně ve světle ontologického relativismu a fenomenologické antropologie. *Český lid* 102, 437–463.
- Knappett, C. 2005:* *Thinking Through Material Culture*. University of Pennsylvania Press.
- Knappett, C. 2008:* The Neglected Networks of Material Agency: Artefacts, Pictures and Texts. In: C. Knappett – L. Malafouris (eds.), *Material Agency. Towards a Non-Anthropocentric Approach*. Springer, 139–156.
- Knappett, C. 2011:* *An Archaeology of Interaction. Network Perspectives on Material Culture and Society*. New York: Springer.
- Knappett, C. – Malafouris, L. 2008:* Material and Nonhuman Agency: An Introduction. In: C. Knappett – L. Malafouris (eds.), *Material Agency. Towards a Non-Anthropocentric Approach*. Springer, 9–19.
- Kopytoff, I. 1986:* The cultural biography of things: commodification as proces. In: A. Appadurai (ed.), *The social life of things: commodities in cultural perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 64–91.
- Kristiansen, K. 2014:* Towards a New Paradigm? The Third Science Revolution and its Possible Consequences in Archaeology. *Current Swedish Archaeology* 22, 11–71. <https://doi.org/10.37718/CSA.2014.01>
- Kuna, M. – Turek, J. 2021:* Neobyčejné dílo Evžena Neustupného (1933–2021). *Archeologie ve středních Čechách* 25, 371–376.
- Kuna, M. – Němcová, A. – Šálková, T. – Menšík, P. – Chvojka, O. 2022:* Deposition analysis and the hidden life of Bronze Age houses. *Journal of Anthropological Archaeology* 67, 101433. <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2022.101433>
- Latour, B. 1999:* *Pandora's hope. Essays on the reality of science studies*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Latour, B. 2005:* *Reassembling the social*. Oxford: Oxford University Press.
- Law, J. 2010:* The materials of STS. In: D. Hicks – M. Beaudry (eds.), *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*, Oxford: Oxford University Press, 173–188.
- Lefebvre, H. 1991:* *The production of space*. Oxford: Blackwell.
- Lenderová, M. 2007:* Kulturní dějiny? Kulturní dějiny! *Theatrum historiae* 2, 7–26.
- Lindström, T. C. 2015:* Agency in 'in itself'. A discussion of inanimate, animal and human agency. *Archaeological Dialogues* 22, 207–238. <https://doi.org/10.1017/S1380203815000264>
- Lucas, G. 2010:* Triangulating Absence: Exploring the fault-lines between Archaeology and Anthropology. In: D. Garrow – T. Yarrow (eds.), *Archaeology and Anthropology: Understanding Similarity, Exploring Difference*, Oxford: Oxbow Books, 28–39.
- Lucas, G. 2012:* *Understanding the archaeological record*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lucas, G. 2013:* Afterword. Archaeology and the science of new objects. In: B. Alberti – M. A. Jones – J. Pollard (eds.), *Archaeology after interpretation. Returning materials to archaeological theory*, Walnut Creek: Left Coast Press, 369–413.
- Mácha, P. 2015:* Ani příroda, ani kultura (antropologické inspirace). *The Journal of Culture* 2, 17–24.
- Malafouris, L. 2004:* The cognitive basis of material engagement: Where brain, body and culture conflate. In: E. DeMarrais – C. Gosden – C. Renfrew (eds.), *Rethinking Materiality: The Engagement of Mind with the Material*, Cambridge: McDonald Institute Monographs, 53–62.
- Malafouris, L. 2008:* At the Potter's Wheel: An Argument for Material Agency. In: C. Knappett – L. Malafouris (eds.), *Material Agency. Towards a Non-Anthropocentric Approach*, Springer, 19–36.
- Malafouris, L. 2013:* *How Things Shape the Mind A Theory of Material Engagement*. Cambridge: MIT Press.
- Meier, T. 2016:* Dingeleien (Zu) kurze Anmerkungen zu phänomenologischen Ding-Theorien. In: P. K. Hofmann – T. Meier – D. Mölders – S. Schreiber (Hrsg.), *Massendinghaltung in der Archäologie. Der material turn und die Ur- und Frühgeschichte*, Leiden: Sidestone, 241–282.
- Miller, D. 1987:* *Material culture and mass consumption*. Oxford: Basil Blackwell.
- Miller, D. 1998:* Why some things matter. In: D. Miller (ed.), *Material cultures*, London: UCL Press, 3–21.
- Mol, A. 2010:* Actor-network theory. Sensitive terms and enduring tensions. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 50, 253–269.
- Mol, E. v tisku:* *New Materialism and Posthumanism in Roman Archaeology: When Objects Speak for Others*, Cambridge Archaeological Journal. <https://doi.org/10.1017/S0959774323000124>

- Müller, U. 2009: Netzwerkanalysen in der Historischen Archäologie Begriffe und Beispiele. In: *Historia archaeologica – RGA-E Band 70*, Berlin – New York: De Gruyter, 735–754.
- Neustupný, E. 2010: *Teorie archeologie*. Plzeň: Aleš Čeněk.
- Neustupný, E. 2012: Towards a new paradigm. In: B. Gediga – A. Grossman – W. Piotrowski (eds.), *Rytm Przemian Kulturowych w Pradziejach i Średniowieczu*, Biskupin – Wrocław: Muzeum Archeologiczne w Biskupinie, 17–26.
- Neustupný, E. 2013: The archaeology of artefacts. *Anthropologie* 51, 169–174.
- Neustupný, E. 2018: Lidský svět a příroda. *Vesmír* 97, 108–112.
- Olsen, B. 1990: Roland Barthes: from sign to text. In: C. Tilley (ed.), *Reading Material Culture*, Studies in Social Archaeology, Oxford: Blackwell, 63–205.
- Olsen, B. 2003: Material culture after text: re-membering things. *Norwegian Archaeological Review* 36, 87–104. <https://doi.org/10.1080/00293650310000650>
- Olsen, B. 2010: In Defense of Things: Archaeology and the Ontology of Objects. Walnut Creek: AltaMira Press.
- Olsen, B. 2012: After interpretation: remembering archaeology. *Current Swedish Archaeology* 20, 11–34. <https://doi.org/10.37718/CSA.2012.01>
- Olsen, B. – Shanks, M. – Webmoor, T. – Witmore, Ch. 2012: *Archaeology: The Discipline of Things*. Berkeley: University of California Press.
- Pauketat, T. 2001: Practice and history in archaeology. *Anthropological Theory* 1, 73–98. <https://doi.org/10.1177/146349960100100105>
- Pauknerová, K. 2014: Co říká dům: Možnosti symetrického přístupu k materialitě domova. *Český lid* 101, 439–458.
- Petráň, J. a kol. 1985–1997: *Dějiny hmotné kultury I–II*. Praha: SPN.
- Pétursdóttir, P. 2017: Climate change? Archaeology and Anthropocene. *Archaeological Dialogues* 24, 175–205. <https://doi.org/10.1017/S1380203817000216>
- Pétursdóttir, P. – Olsen, B. 2018: Theory adrift: The matter of archaeological theorizing. *Journal of Social Archaeology* 18, 97–117. <https://doi.org/10.1177/1469605317737426>
- Preucel, R. W. 2006: *Archaeological Semiotics*. Blackwell Publishing.
- Preucel, R. 2012: *Archaeology and the Limitations of Actor Network Theory*. Dostupné na: https://www.academia.edu/10272554/Archaeology_and_the_Limitations_of_Actor_Network_Theory [přístupné 13–2–2023].
- Renfrew, A. C. 1973: *Social Archaeology*. An inaugural lecture delivered at the university, 20th March 1973. Southampton: University of Southampton.
- Renfrew, A. C. 2001: Symbol before concept, material engagement and the early development of society. In: I. Hodder (ed.), *Archaeological Theory Today*, Cambridge: Polity Press, 122–140.
- Ribeiro, A. 2018: Ontologies. In: *Encyclopedia of Global Archaeology*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-51726-1_2706-1
- Robb, J. 2010: Beyond Agency. *World Archaeology* 42, 493–520. <https://doi.org/10.1080/00438243.2010.520856>
- Roux, V. 2019: *Ceramic and Society*. Springer.
- Smetánka, Z. 1995: Hmotná kultura. In: P. Spunar a kol., *Kultura středověku*, Praha: Academia, 9–42.
- Schiffer, M. B. 1972: Archaeological context and systemic context. *American Antiquity* 37, 156–165.
- Schiffer, M. B. 1976: *Behavioural Archaeology*. New York: Academic Press.
- Schiffer, M. B. 1987: *Formation processes of the archaeological record*. Salt Lake City: University of Utah Press.
- Shanks, M. 2007: Symmetrical Archaeology. *World Archaeology* 39, 589–596. <https://doi.org/10.1080/00438240701679676>
- Shanks, M. – Tilley, C. 1987: *Social Theory and Archaeology*. Cambridge: Polity.
- Sindbaek, S. 2007: Networks and nodal points: the emergence of towns in early Viking Age Scandinavia. *Antiquity* 81, 119–132. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00094886>
- Skibo, J. – Schiffer, M. B. 2008: *People and Things. A Behavioral Approach to Material Culture*. New York: Springer.
- Stockhammer, P. 2012: Performing the Practice Turn in Archaeology. *Transcultural Studies* 1, 7–42. <https://doi.org/10.11588/ts.2012.1.9263>
- Strathern, M. 1988: *The Gender of the Gift: problems with women and problems with society in Melanesia*. Berkeley: University of California Press.

- Thomas, J. 2015: The future of archaeological theory. *Antiquity* 89, 1287–1296. <https://doi.org/10.15184/aqy.2015.183>
- Thomas, N. 1991: *Entangled objects. Exchange, material culture, and colonialism in the Pacific*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Tilley, C. (ed.) 1990: *Reading Material Culture: structuralism, hermeneutics and poststructuralism*. Oxford: Blackwell.
- Tilley, C. 1999: *Metaphor and Material Culture*. Oxford: Blackwell.
- Van Dyke, R. 2015: Materiality in practise. In: R. Van Dyke (ed.), *Practicing Materiality*. Tucson: University of Arizona Press, 3–32.
- Van der Leeuw, S. E. 2008: Agency, Networks, Past and Future. In: C. Knappett – L. Malafouris (eds.), *Material Agency. Towards a Non-Anthropocentric Approach*. Springer, 217–248.
- Van Oyen, A. 2015: Actor-Network Theory's Take on Archaeological Types: Becoming, Material Agency and Historical Explanation. *Cambridge Archaeological Journal* 25, 63–78. <https://doi.org/10.1017/S0959774314000705>
- Van Oyen, A. 2017: Material culture and mobility: A brief history of archaeological thought. In: C. Heitz – R. Stapfer (eds.), *Mobility and Pottery Production. Archaeological and Anthropological Perspectives*, Leiden: Sidestone Press, 53–68.
- Van Oyen, A. 2018: Material Agency. In: S. L. López Varela (ed.), *The Encyclopedia of Archaeological Sciences*, John Wiley & Sons, 1–5.
- Webmoor, T. 2007: What about 'one more turn after the social' in archaeological reasoning? Taking things seriously. *World Archaeology* 39, 563–578. <https://doi.org/10.1080/00438240701679619>
- Webmoor, T. 2012: Symmetry, STS, Archaeology. In: P. Graves-Brown – R. Harrison – A. Piccini (eds.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Contemporary World*, Oxford: Oxford University Press, 105–120.
- Witmore, C. L. 2007: Symmetrical archaeology: excerpts of a manifesto. *World Archaeology* 39, 546–562. <https://doi.org/10.1080/00438240701679411>
- Witmore, C. L. 2014: Archaeology and the New Materialisms. *Journal of Contemporary Archaeology* 1, 203–246. <https://doi.org/10.1558/jca.v1i2.16661>
- Witmore, C. L. 2020: Finding symmetry? Archaeology, Objects, and Posthumanism. *Cambridge Archaeological Journal* 31, 477–485. <https://doi.org/10.1017/S0959774321000160>

Ontological turns in archaeology and material culture studies: archaeology as a discipline about 'things'

The article introduces object-oriented ontological approaches in archaeology, which are widely discussed especially in Anglo-American scientific circles and whose aim is to redefine a new concept of material culture through material agency and relational approaches addressing relationships between humans, non-humans, objects, materials and other entities in order to move beyond the traditional anthropocentric perception of the world and the dichotomy between nature and culture, entities and subjects or between time and space. These theoretical and epistemological approaches include actor-network theory, meshwork, entanglement, symmetrical archaeology, new materialisms, and assemblage thinking. All of these approaches are characterised by a common interest in 'things', which are considered as full-fledged actors in social relations, and in 'materials', which influence the properties of things and their effectiveness. They differ in the extent to which a symmetric or asymmetric approach is applied. These approaches draw inspiration from contemporary ontological and phenomenological philosophy, sociology and anthropology (P. Bourdieu, B. Latour, A. Giddens, N. Thomas, H. Lefebvre, G. Deleuze and F. Guatarri, D. Landa, G. Harman, T. Ingold and many others). While they are occasionally criticised for a certain dehumanisation of material culture or are even accused of fetishising things, i.e. departing from the study of people in the social sciences, this reproval is not entirely fair, since the approaches point out that history is not only made by people, but also by their things and materials, which enter into agentic relations with them and consider the

effects (affectivity) of things and materials on society and culture even without the direct involvement of human agents. Ontological approaches suggest that we should also consider the ‘being of things’ and how things ‘become’ by virtue of the transformation of matter (material).

And while it is true that in the tangle of various theoretical approaches their application in practice on specific examples of archaeological sources is somewhat lost and the methodology of certain approaches is still not yet sufficiently elaborated, recent years have seen an increase in the number of positive examples of the use of these theories, especially in the fields of research of not only material culture, but also past technologies, organisations, institutions, economics, etc., and they can also be applied in typological and contextual studies or in the study of landscape and cultural heritage. Their strength lies primarily in their multiscalar approach, which fosters an understanding of the extensive relational networks and interactions between different types of empirical data, entities, actors/actants, thus making it possible to comprehend and interpret the principles behind the functioning of society at different system levels (macro/micro) and in different parts of the world.

For a long time, there has not been a discussion in Czech archaeology about the definition and new concepts of material culture that would reflect some of the aforementioned object-ontological approaches. Traditional views of material culture still persist; these focus particularly on cultural meanings and symbols through structuralist and semiotic approaches, recognising that material culture is a representative reflection of culture and society. For this reason, the study endeavoured to introduce new approaches to the study of material culture and bring them closer to readers unfamiliar with complex philosophical and sociological terminology. Archaeology is a discipline that deals primarily with the study of material/artefactual culture and therefore should be sufficiently theoretically equipped.